

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ГЛОБАЛЬНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Г.П.СИТНИК

**ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ У
КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО
СВІТОВОГО ПОРЯДКУ**

Курс лекцій

Київ – 2023

Рецензенти:

доктор військових наук, професор Д.А.Купрієнко
(Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького),
доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник О.Ф.Сальнікова
(Головне управління військового співробітництва Збройних Сил України),
доктор юридичних наук, доцент Н.М.Корчак
(Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

*Рекомендовано до друку вченою радою Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 13 від 8 березня 2023 р.).*

Ситник Г.П.

С41 Виклики національній безпеці у контексті формування нового світового порядку: курс лекцій / Г.П.Ситник.
К: ТОВ "САК Лтд.", 2023. – 103 с.

У лекціях розглядається геополітична складова формування світового порядку у контексті забезпечення національної безпеки, що дозволяє сформулювати сукупність знань про: методи, функції, складові, закони, категорії геополітики та геополітичні епохи; цивілізаційний підхід до історичного процесу та концепцію географічного детермінізму; наукові основи світового порядку та зміну парадигми міжнародних відносин; позиювання держав в геополітичному просторі у контексті національної безпеки та формування світового порядку. Проаналізовано вплив трансформації світового порядку на забезпечення національної безпеки, що дозволяє сформулювати сукупність знань про: геополітичні інтереси держав та національну безпеку України крізь призму формування нового світового порядку; геополітичний та глобалізаційний контекст забезпечення національної безпеки в сучасних умовах; виклики державному суверенітету крізь призму сучасного етапу глобалізації.

Для студентів Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються за спеціальністю «Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності)» за освітніми програмами «Стратегічний менеджмент у сфері національної безпеки». Лекції також можуть бути корисними і для фахівців, які в межах своєї професійної компетенції покликані розв'язувати складні спеціалізовані завдання щодо адекватного реагування на загрози національним інтересам України.

ПЕРЕДМОВА

В сучасних умовах спостерігається тенденція зростання викликів міжнародній стабільності та національній безпеці України, яка зумовлена формуванням багатополюсного світу. Ця обставина має бути врахована при розробці та впровадженні державної політики національної безпеки як на середньострокову, так і довгострокову перспективу. Тому вивчення навчальної дисципліни «Виклики національній безпеці у контексті формування нового світового порядку» є важливою складовою підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти, які навчаються за освітньо-професійною програмою «Стратегічний менеджмент у сфері національної безпеки» спеціальності 256 – Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності).

Метою дисципліни «Виклики національній безпеці у контексті формування нового світового порядку» є забезпечення студентів систематизованими знаннями про геополітичні складові формування світового порядку у контексті забезпечення національної безпеки та вплив наслідків трансформації світового порядку на національну безпеку, що дозволить їм розв'язувати складні спеціалізовані завдання щодо адекватного реагування на загрози національним інтересам України в межах своєї професійної компетенції в умовах формування багатополюсного світу. Саме у спішному досягненні цієї мети і має слугувати курс лекцій «Виклики національній безпеці у контексті формування нового світового порядку».

При підготовці курсу лекцій враховувалось, що при формуванні робочої програми навчальної дисципліни «Виклики національній безпеці у контексті формування нового світового порядку» в її основу було покладено системне поєднання знань, які визначають геополітичну складову формування світового порядку крізь призму забезпечення національної безпеки та осмислення факторів, які дозволяють оцінити вплив трансформації світового порядку на забезпечення національної безпеки. Відповідно, курс лекцій складається із двох змістовних модулів.

1. Геополітична складову формування світового порядку у контексті забезпечення національної безпеки, який дозволяє сформуванню у студента сукупність знань про: методи, функції, складові, закони, категорії геополітики та геополітичні епохи; цивілізаційний підхід до історичного процесу та концепцію географічного детермінізму; наукові основи світового порядку та зміну парадигми міжнародних відносин; позиціонування держав в геополітичному просторі у контексті національної безпеки та формування світового порядку.

2. Вплив трансформації світового порядку на забезпечення національної безпеки, який дозволяє сформуванню у студента сукупність знань про: геополітичні інтереси держав та національну безпеку України крізь призму формування нового світового порядку; геополітичний та глобалізаційний контекст забезпечення національної безпеки в сучасних умовах; виклики державному суверенітету крізь призму сучасного етапу глобалізації.

З огляду на це навчальними цілями курсу лекцій є сформуванню у студентів: комплексне уявлення про геополітичну складову формування світового порядку у контексті забезпечення національної безпеки та вплив трансформації світового порядку на забезпечення національної безпеки, а також здатність щодо їх системного аналізу, як передумови формування у них вмінь і навичок, необхідних для здійснення функцій управління у сфері національної безпеки в межах своєї професійної компетенції, а також розробки та здійснення науково обґрунтованих заходів щодо підвищення його ефективності при реалізації національних інтересів.

Досягнення цих цілей забезпечує набуття здобувачами вищої освіти низки компетентностей, а саме здатність: приймати обґрунтовані управлінські рішення; здійснювати професійну діяльність у відповідних сферах національної безпеки; аналізувати та оцінювати сучасний стан і тенденції розвитку міжнародних відносин та проблеми міжнародної безпеки, їх вплив на національну безпеку в контексті набуття Україною членства в НАТО; використовувати понятійно-категоріальний апарат теорії національної безпеки, аналізувати та розвивати структуру системи забезпечення національної безпеки та принципи її функціонування; аналізувати та прогнозувати розвиток

безпекового середовища (глобальний, регіональний та національний аспекти) за окремими сферами забезпечення та видами діяльності; організувати цілеспрямовану діяльність щодо формування і реалізації державної політики у сферах національної безпеки та оборони.

Після опанування навчальних питань лекцій та обговорення їх на семінарських заняттях кожний студент повинен знати: методи, функції, складові, закони, категорії геополітики та геополітичні епохи; зміст цивілізаційного підходу до історичного процесу та концепції географічного детермінізму; наукові основи світового порядку та зміна парадигми міжнародних відносин; особливості позиціонування держав в геополітичному просторі у контексті національної безпеки та формування світового порядку; геополітичні інтереси держав та України крізь призму формування нового світового порядку; геополітичний та глобалізаційний контекст забезпечення національної безпеки в сучасних умовах; вплив формування нового світового порядку на функціональні спроможності держав; виклики державному суверенітету крізь призму сучасного етапу глобалізації.

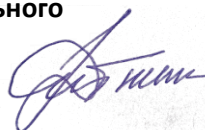
На основі цих знань студентів повинні вміти: використовувати в професійній діяльності методи, закони, категорії геополітики, цивілізаційний підхід до історичного процесу, наукові основи світового порядку та зміни парадигми міжнародних відносин при аналізі загроз глобальній та національній безпеці; здійснювати аналіз позиціонування держав в геополітичному просторі їх геополітичних інтересів у контексті забезпечення національної безпеки України та формування нового світового порядку; оцінювати геополітичний та глобалізаційний контекст забезпечення національної безпеки в умовах трансформації світового порядку; виявляти виклики національній безпеці та функціональній спроможності держав у контексті аналізу наслідків трансформації світового порядку; готувати пропозиції щодо вдосконалення безпекової складової державної політики у контексті реагування на виклики формування нового світового порядку.

Успішне оволодіння вказаними знаннями та вміннями неможливе без наполегливої роботи на лекціях, при підготовці до семінарських занять, написанні рефератів, виконанні різноманітних творчих завдань, що передбачає ознайомлення з науковою та навчально-методичною літературою. Допомогти у цьому, зорієнтувати майбутніх магістрів з національної безпеки на найбільш важливі аспекти навчальних тем, навчити їх відділяти головне від другорядного, формувати в них правильний категоріально-понятійний апарат, як важливу передумову розв'язування ними складних спеціалізованих завдань щодо адекватного реагування на загрози національним інтересам України в межах своєї професійної компетенції покликаний даний курс лекцій.

Після кожної лекції пропонуються питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях, а наприкінці видання міститься список рекомендованої і використаної літератури.

Автор висловлює щиру подяку своїм колегам та шановним рецензентам за зауваження та пропозиції, які надійшли від них під час редагування остаточного варіанта тексту курсу лекцій.

**Доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри глобальної та національної безпеки
Навчально-наукового інституту публічного управління
та державної служби Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
заслужений діяч науки і техніки України**

 Г.П.Ситник

ЧАСТИНА 1

ГЕОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

ЛЕКЦІЯ 1. Методи, функції, складові, закони, категорії геополітики та геополітичні епохи

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 1.1. Геополітика, як соціальне явище та наукова категорія
- 1.2. Методи та функції геополітики
- 1.3. Складові геополітики
- 1.4. Класичні закони геополітики
- 1.5. Категорії геополітики
- 1.6. Геополітичні епохи

1.1. Геополітика, як соціальне явище та наукова категорія

Геополітика, як соціальне явище. Геополітика, як соціальне явище існувало з давніх часів, оскільки стародавні мислителі розмірковували, зокрема щодо географічного розташування держав, їх кліматичних умов, взаємовідносинами між державами. Проте лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен, учень Фрідріха Ратцеля ввів у науковий обіг поняття «геополітика». Він розумів під нею доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен. Геополітика Р. Челлена розвивала політичну географію, оскільки ще в 1897 р. побачила світ книга Ф. Ратцеля «Політична географія». В ній держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунт, а відтак його бачення геополітики не претендувало на самодостатність. З іншого боку, фахівці російського і німецького генеральних штабів, зокрема. Мілютін, Мольтке-старший, А. Шліффен геополітику розглядали як синтез фізичної і економічної географії, тобто як своєрідну військову статистику.

Водночас політичні події ХХ ст., швидко зробили геополітику дуже популярною дисципліною, що динамічно розвивалась, а її прихильники та творці пристосовували свої погляди до умов, що бурхливо змінювалися у цьому столітті.

Зокрема, є думка, що наукова діяльність одного із прихильників нового наукового напрямку німецького дослідника К. Гаусгофера безпосередньо пов'язана з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами. Він мало що додав до наукового визначення предмета геополітики, але зробив з неї ефективний політичний та пропагандистський інструмент покликаний сприяти в Німеччині «усвідомленню простору». Так, очолюваний К. Гаусгофером впливовий німецький журнал «Zeitschrift für Geopolitik» розглядав геополітику як науку «про відношення землі та політичних процесів», «географічний розум держави» та мистецтво керівництва практичною політикою. Тому його розробки мали відчутний вплив на формування гітлерівських доктрин «життєвого простору».

Варто зазначити, що напрацювання К. Гаусгофера та послідовників його «школи» поступалися в сенсі системності дослідження геополітичного простору та предмету геополітики геополітичним схемам англійського вченого Гелфорда Джорджа Макіндера. Його геополітична схема окреслена у праці «Географічна вісь історії» є досить проста та зводиться до формули: «Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом».

Саме ці три тези, як вважав Реймон Арон мали найбільший успіх, особливо у А.Гітлера, який ними надихався. Через це теорія геополітики, яка спочатку претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завоювання.

Таким чином, своєю теорією Г. Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці приводить до серйозних воєнно-політичних наслідків. Хоча скоріш-всього, як вважав Р. Арон, він не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру. Проте, у будь-якому випадку, Г. Макіндер був біля джерел багатьох географічних ідеологій, які так чи інакше зводяться до ідеї: завдяки своїм розмірам або своїй якості географічний простір є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами (державами).

Ідеології простору. Ідеології простору сьогодні діляться на дві категорії: економічну та стратегічну. Ідеологія життєвого простору належить до першої категорії, ідеологія природних кордонів – до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, а друга у Франції. Макіндер не був прихильником німецької ідеології життєвого простору, але його праці сприяли її формуванню.

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались. Вона розкривала потайні механізми міжнародної політики, які політичні лідери часто прагнуть приховувати за гуманною і часто демократичною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. Тому геополітиків, як правило, офіційно не визнавали як вчених в академічних колах, але на практиці використовували їхні наукові викладки для обґрунтування геополітичної стратегії держави. Зокрема, ідеї Макіндера часто покладались в основу міжнародної політики Англії.

По закінченні Другої світової війни ідеологія німецького націонал-соціалізму зазнала осуду. Оскільки основні ідеї, сформовані в межах геополітики, активно використовувались Третім Рейхом, подібна доля спіткала і геополітику. Так, у СРСР геополітика була офіційно заборонена. Проте, тільки офіційно, оскільки основи «геополітики» у тому чи іншому обсязі викладались у Вищій партійній школі та Академії Генерального штабу ЗС СРСР. Це було зумовлено тим, що партійна верхівка та вище воєнно-політичне керівництво не могли обійтися без неї, розробляючи різноманітні геополітичні проекти, наприклад щодо протистояння США в «холодній війні» чи при створенні прорадянських режимів у країнах Східної Європи.

Сьогодні не може бути сумнівів, що після Другої світової війни зовнішній політичний курс СРСР відповідав геополітичним концепціям, що розроблялись відповідними спеціалістами-геополітиками, наприклад стратегія СРСР у Світовому океані, де він активно змагався із США у прагненні встановити контроль над морськими просторами.

Геополітики, як наукова категорія. У післявоєнний період геополітика набула двох нових значень як:

синонім геостратегії у вирішенні зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань;
еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. під різними гаслами розпочався процес переоцінки цінностей у тому числі й у зовнішньополітичній сфері (наприклад, в колишньому СРСР під гаслами «перебудови» та «нового політичного мислення»). Але геополітика продовжувала залишатися головним чином західною політологічною концепцією.

Відродженню геополітики на теренах СРСР, сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору, а згодом і СРСР, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Це призвело до активізації геополітичного дискурсу. Сьогодні налічуються десятки різноманітних інтерпретацій змісту поняття «геополітика».

У 1989 р. вперше це поняття з'явилося у Радянському енциклопедичному словнику. Зазначалося, що геополітика – західна політологічна концепція, згідно з якою «політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту.

З того часу з'явилися багато праць, в яких їх автори намагалися запропонувати власне або модернізувати поняття «геополітика». Одні, наприклад М.Нартов, акцентували увагу на неї як на

«систему знань про контроль над простором», виділивши два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний. Інші, зокрема М. Мироненко, вважають, що термін «геополітика» у науковому сенсі має два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний.

Водночас, є підстави погодитися з тими, які стверджують, що геополітика – це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з політичним світоглядом. Тому геополітика знаходиться на тому рівні, що й марксизм, лібералізм. На відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: «географічний рельєф як доля». Геополітика – це світогляд влади, наука про владу і для влади. Тому варто погодитися з тими, на думку яких геополітика – дисципліна політичних еліт. Вся її історія показує, що нею займалися люди, які брали активну участь у процесі управління країнами, або готувалися до цієї ролі. Таким чином, геополітика – це наука управляти.

Водночас, незважаючи на те, що термін «геополітика» став одним із найпопулярніших, це не полегшує завдання з'ясування його змісту. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які знаходяться в полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Окрім того, геополітика покликана виробляти нові форми і методи досліджень цих проблем. Тому «гео» в понятті «геополітика» означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці держави(групи держав). Воно покликане позначати планетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики держав, союзів, блоків у всесвітньому контексті.

Ще в середині 70-х років американський політолог К. Грей визначив геополітику як науку про взаємозв'язок між фізичним середовищем і світовою політикою. Український вчений В. Дергачов відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно робити висновки про наслідки глобальних змін у світі. Це привело до дефіциту професійних політиків.

В свою чергу, Мирослав Дністрянський запропонував розмежувати політичну географію і геополітику. На його думку, політичну географію доцільно розглядати як географічну науку про територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ. Водночас, геополітику – як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, що зумовлені географічними особливостями. Тому політична географія, може бути основою геополітичних доктрин. Виходячи з цього, геополітика, на думку М.Дністрянського є сукупністю заходів держави, спрямованих на розв'язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи, зокрема територіальної цілісності та розвитку. Для цього, на його думку, необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах, забезпечивши:

- безпеку і оптимальну освоєність державної території, недоторканість державних кордонів;
- оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою;
- синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак і загальнонаціональний характер впливу політичних партій.

Ці положення мають бути закладені в основу внутрішньої політики, а завдання зовнішньої – встановити такі зв'язки і відношення держави з зовнішнім світом, які б сприяли її стабільності. Таким чином, М. Дністрянський поділяє геополітику на «внутрішню» і «зовнішню», твердячи, що між ними повинна існувати певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника «Філософія політики» під геополітикою розуміють політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) держави визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності природних ресурсів, клімату, кількості населення тощо. Водночас роль географічного чинника не вважається вирішальною, поступаючись перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо.

Таким чином геополітика є синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені. При цьому варто погодитися з тими, на думку яких геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але

можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири. Саме тому деякі енциклопедії трактують геополітику як теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних та інших факторів.

В цілому ж, з формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства.

1.2. Методи та функції геополітики

Методи геополітики. Геополітика використовує три групи методів:

загальнонаукові – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.;

логічні – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання;

емпіричних досліджень – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо.

Системний метод дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т. Парсонс констатував що геополітика є поняттям, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такий спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням. Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів.

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів (груп) від їх включення в більші спільноти та на дослідження психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці.

Порівняльний метод передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Тому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав.

Історичний метод вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми «минуле – сучасне – майбутнє».

Нормативно-ціннісний метод надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок.

Функціональний метод вимагає детального вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн.

Метод структурно-функціонального аналізу передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції.

Інституціональний метод спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність.

Антропологічний метод на перше місце ставить не соціальні фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо).

У теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є метод гри. У цьому плані заслуговує на увагу «Самовчитель гри на «Світовій шахівниці», розроблений С. Переслегіним. Його «транспортна теорема» дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники – інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий.

Прикладом застосування «транспортної теореми» був аналіз стабільності колишнього СРСР проведений С. Переслегіним у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 р. «інфраструктурний показник» починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ ст. Дослідник додавав, що якби

«перебудова» не супроводжувалася економічною катастрофою, наслідки могли б бути навіть більш серйозними, а ж до відокремлення Далекого Сходу та поділом Росії по лінії Урал – Волга.

Функції геополітики. Відображаючи об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати ряд функцій:

пізнавальну – вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни різноманітних явищ, процесів, подій;

прогностичну – визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини;

управлінську – збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації;

ідеологічну – теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

1.3. Складові геополітики

Сьогодні є підстави стверджувати про геоекономіку, геоекологію, геополітику, геокультуру тощо, як самостійних дисциплін. При цьому одні дослідники називають геоекономіку складовою частиною геополітики, а інші – геостратегією.

Предметом геоекономіки вважаються маловивчені процеси та об'єкти глобалізованого світу: системи управління економічними процесами, суб'єкти прийняття рішень тощо. Зокрема, суб'єктами геоекономіки є національні корпорації, які беруть активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої глобальної економічного світового порядку.

Так, С. Переслегін сучасний геоекономічний універсум зображує у вигляді піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють сировину. Наступні два поверхи носять індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні поверхи належать постіндустріальним виробництвам, де виробляється інтелектуальна продукція діють у повному обсязі єдині правила геоекономічної гри. Таким чином, в межах такої піраміди проглядаються чотири частини світу:

південь – спеціалізується на доіндустріальному виробництві;

схід – розвиває класичну індустрію;

захід – є царством високих технологій;

північ – випускає інтелектуальну продукцію.

Сьогодні геоекономіка – наука про державну стратегію досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація.

Різноманітні геополітичні та геоекономічні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* – стратифіковані багатовимірні комунікаційні простори та *геомари* – енергозбиткові рубіжні поля.

В сучасних умовах добробут держави залежить не тільки від природних багатств. Можна мати, наприклад великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. Країна може бути обділена природними багатствами, але розквітати. Тому важливими є оптимальні співвідношення між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла глобальних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, а й через перейняту античність.

В. Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної комунікативності: геополітичні, геоекономічні, соціокультурні та геоекологічні. Тому досить застарілою бачиться геополітична концепція «центр – периферія». У сучасному світі можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів:

євро регіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами до Союзу);

трансокеанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво);

трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво);

спеціальні зони між світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою возз'єднання держави-цивілізації.

Якою має бути геоекономічна стратегія держави в XXI ст., з огляду на викладене вище?

На думку В.Дергачова, з якою варто погодитися, ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Тому очевидно, що тотальне розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя значною мірою руйнує соціум (соціальні системи). Через це підміна моральних принципів («добре» чи «погано») економічними («ефективно» чи «неефективно») є головним фактором, який породжує сукупність загроз для капіталістичного суспільства. Водночас геоекономічна стратегія держави веде до успіху і добробуту, якщо вдається створити критичну масу думаючих людей.

Для світової економіки сьогодні притаманна глобалізація й водночас посилення тенденцій регіоналізації. Через це у світовому господарстві сьогодні формуються три полюси економічного і технологічного розвитку та могутності: Західна Європа; Північна Америка; Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Водночас, розвиваються світові міста: Нью-Йорк, Лондон, Пекін, Сінгапур, Стамбул, Москва та інші. Існує думка, що в XXI ст. інтерполіси можливо правитимуть світом.

Наймогутнішими регіональними угрупованнями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Останній здійснюючи стратегічну політику розширення на Схід, створив програми FARE і TACIS, запропонував проект трансmodalьних коридорів. Зокрема, програма TACIS сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформі державного управління, транспорту та телекомунікації тощо.

Сучасна геокультура тісно переплітається з геоекономікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про «обіг ідентичності»: їх перенесення, перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу.

На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту. Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до «демографічної кризи», коли народжуваність дітей не бажана для сім'ї, але, водночас, призводить до бідності. «Небажаність дітей» проявляється сильніше в країнах, які перебувають на індустріальній фазі розвитку.

Вже згадуваний С. Переслегін у своїй доводить, що народження першої дитини віддаляє сім'ю до межі початкового майнового стану, народження другої – переводить до більш «жебрацького класу» класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількості відбувається декласування сім'ї. Такими, наприклад є сучасні реалії в Бангладеші, Бразилії, країн з низьким розвитком індустрії.

За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток, виховання та освіту дитини в індустріальній фазі досить значні, а період дитинства продовжується навіть до 23 років. При цьому необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди часто створюють власні сім'ї.

Щодо демографічної ситуації в Україні, то кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова, але в останні роки частка людей старшого віку збільшується. Прогресують процеси зменшення народжуваності, збільшується кількість утриманців та зростає навантаження на людей працездатного віку.

В 1798 р. Т.Мальтус вніс пропозиції щодо доцільності регламентації на державному рівні шлюбів та обмеження дітонародження. Дехто й сьогодні вважає ці пропозиції асоціальними, але доконаним фактом є те, що демографічна ситуація стійка тільки при рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

При дослідженні та вирішенні практичних питань пов'язаних із формуванням світового порядку принципово важливим є також врахування георелігійної ситуації. Сьогодні на неї впливають як внутрішні, регіональна та глобальні чинники.

Серед внутрішніх чинників, зокрема:

логіка розвитку релігійного процесу;
загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії;
характер взаємодії та взаємовпливу релігій;
характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним.
Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні.
До регіональних відносяться:
природні особливості території;
історія розвитку та заселення території;
демографічні характеристики населення та особливості розселення;
урбанізація та міграції;
етнічний склад населення;
етнорелігійні групи, характер їх розселення;
особливості природокористування;
етногосподарські типи використання території;
рівень соціально-економічного розвитку території.
Серед глобальних чинників:
міжнародне становище;
геополітична ситуація в регіоні;
тенденції в народонаселенні:
демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя;
глобальні та регіональні екологічні проблеми.

В Україні домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій на громади послідовників християнства припадає 95%. Переважна більшість віруючих – православні. Греко-католицизм є другим впливовим християнським напрямком в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестантських церков найбільшою є Всеукраїнський Союз Об'єднань Християн-Баптистів.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах, Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів:

Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямком є православ'я;

Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму.

Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Іегови, реформати);

Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і ПЦУ;

Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я;

Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ;

Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ.

Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу.

1.4. Класичні закони геополітики

До класичних законів геополітики відносяться:

закон фундаментального дуалізму;

закон посилення фактору простору в людській історії;

закон синтезу суші і моря.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Дуалізм проявляється у протиборстві телурократії («сухопутної могутності») та таласократії («морської могутності»). Держави телурократії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких в моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телурократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємності.

Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідуум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони морської стихії. Жителі моря розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Таким чином, згідно з цим законом геополітики, протистоять континент і море, континентальна і морська могутність. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода, символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки.

Аналізуючи ідеї Г. Макіндера, Р. Арон підмітив, що він виділив дві ідеї, які й досі є значущими.

Перша ідея полягає в тому, що в битві проти морської чи континентальної могутності закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та моряків, якщо опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими ресурсами.

Друга ідея полягає в тому, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє сухопутними базами, місця для морської держави не залишаться. Море перетворюється на закрите, підкорене імперії, яка більше не має потреби у флоті.

Тому, на думку Макіндера, Британська імперія може бути зруйнована у випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островках або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу.

З огляду на викладене варто погодитися з тими, зокрема на Р. Арона, що в умовах, коли наземна мобільність досягла величезних успіхів, центральна земля (континентальні держави) мають всі можливості заволодіти ресурсами, необхідними для підкорення всього світу.

Закон посилення фактору простору в людській історії. До перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телурократія вели жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному відношенні. Боротьба тривала з перемінним успіхом.

Водночас варто зазначити, що вплив таласократії невпинно зростав починаючи з епохи великих географічних відкриттів. А. Меген вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. Щодо останньої, то на думку А. Мегена, причина успіху в створенні імперії в двох рисах характеру англійських колоністів: вони охоче поселялись на новому місці; відразу й інстинктивно піклувалися розвитком ресурсів своєї нової країни.

У середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телурократія ототожнювалася з СРСР. Між ними велася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Розпад СРСР і світової системи соціалізму призвів до гегемонії США. Звичайно, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом. Проте капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль США у світовій капіталістичній системі ставала все більш

невизначеною. Тобто США перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою – як своєю власною, так і міжнародною.

Водночас, як відомо, Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю «Кінець історії?», в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Він жорстоко помилявся. Досить скоро виникли конфліктні зони в Європі, безліч локальних війн, відбулося стрімке зростання міжнародного тероризму. Це свідчило, що в однополюсному світі міжнародний мир та глобальна стабільність не наступили. Згодом вийшла книга С.Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій», в якій він зайняв позицію, протилежну тій, якої притримувався Ф. Фукуяма.

Таким чином, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протиборства. До середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму безпосереднього контролю над ділянками території. Із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулася диференціація форм геополітичного протиборства. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, а пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестала вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Сьогодні геополітичне протиборство є різноманітним за своїми формами: цивілізаційним, соціально-економічним, інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним).

Цивілізаційне протиборство охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій.

Соціально-економічне протиборство являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку.

військово-стратегічне (геостратегічне) протиборство має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили.

Інформаційне глобальне протиборство є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів.

Відповідно й система міжнародних відносин зазнає значних змін. Проте держави залишаються її основними елементами. Кожна з них намагається захищати свою незалежність, гарантувати національну безпеку.

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, дослідники виокремлюють чотири можливі варіанти подальшого розвитку:

перемога таласократії повністю відмінює цивілізацію телурократії;

перемога таласократії закінчує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ;

поразка телурократії – явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі;

перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету.

Закон синтезу суші і моря. У даному випадку йдеться про одне з ключових понять геополітики – «Берегову зону», або «*Rimland*» – фрагмент таласократії чи телурократії.

Хоча «берегова зона» згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів Н.Спайкмен, на думку якого, «*Rimland*», а не «*Heartland*», як твердив Г. Макіндер, є ключем до світового панування. На його переконання від «*Rimland*», надходять імпульси до «*Heartland*». Тому той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, а відтак тримає долі світу у своїх руках.

Більш розвинув ідею «берегової зони» В.Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі «Море – («*Rimland*») – Континент («*Heartland*»)). Через цю «берегову зону», яка пов'язує між собою море і сушу,

відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. Він вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону морів і океанів – головний геополітичний плацдарм.

Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму «берегова зона» стає «зоною життєвих інтересів» окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОм В.Дергачов говорить про ЕВРАМАР – важливий «двигун» духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар'єром проти «морської стихії» відкритого суспільства і вестернізації.

1.5. Категорії геополітики

Категорії геополітики можна умовно поділити на спеціальні, якими оперують геополітики, та категорії, які використовуються іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо.

Серед багатьох категорій геополітики основною вважається контроль над простором.

Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується перш за все ступенем освоєння території центром та рівнем розвитку їх взаємозв'язків між складовими (елементами) території. Часто також вживається поняття геостратегічний простір – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони), життєво важливих національних інтересів держави, та розміщуватися війська (сили) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють:

ендемічне поле – простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами;

прикордонне поле – територія, яка знаходиться під контролем держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях;

перехресне поле – простір, на який претендують кілька суміжних держав;

тотальне поле – безперервний простір;

геополітична опорна точка – місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам;

метаполе – простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є залишається *геополітичний дуалізм*. Він утверджує в якості двигуна історичного процесу протиборство телурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм*. Він є уособленням ідеології, яка пропонує злиття всіх держав і народів у єдине планетарне утворення з утворенням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. Поки що до цього справа не дійшла. Тому геополітики розрізняють біполярний світ – двополярність (наприклад протиборство двох супердержав – СРСР і США) та багатополарний – виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й однополярний світ – геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс, фактично як зараз.

Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітиками називаються атлантизмом. Існує також поняття неонатлантизму – сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* – геополітична лінія атлантизму, направлена на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій.

Специфічними теоретичними поняттями геополітики є:

внутрішній півмісяць – берегові території Євразії;

зовнішній півмісяць – сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії;

внутрішнє море – водний простір всередині телурократії (суші);

внутрішній океан – те саме, однак у планетарному масштабі;

heartland – серцевина землі, «географічна вісь історії» за Г.Макіндером;

rimland – «берегові землі» за Х.Макіндером.

Сучасні геополітики також використовують терміни: «геополітична ситуація», «геополітичне оточення», «геополітичне становище».

Під геополітичною ситуацією розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому.

Під геополітичним оточенням держави розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону.

Геополітичне становище держави – це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом.

Геополітичне становище держави визначається її політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних ресурсів, протяжність кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин та міжнародний поділ праці.

Нерідко йдеться про *геополітичний розвиток держави* – сукупність практичних дій держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, основаних на знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку.

Варто акцентувати увагу на пов'язаних категоріях: «геополітичні відносини», та «баланс сил».

Під геополітичними відносинами розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі – явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що у світі не багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному відношенні країн.

Під балансом сил розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі. Як правило, йдеться про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. У даному випадку часто вживають поняття *могутність* і *сила*.

Наприклад, Р. Арон відзначає: «Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвімо реальною силою ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни реальна сила – це майже те саме, що військова сила (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру *реальна сила* не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці».

Що стосується факторів могутності, то стосовно них є різні думки. Наприклад, Н. Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г.Моргентау – 8, Р.Штайнмец – 8, Р.Арон виокремлював: середовище, ресурси, колективні дії.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір*, який окреслений кордонами. Під кордоном розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо). Вони можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Кордони бувають установлені примусово внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд.

Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон можуть бути розірваним, наприклад Калінінградська область в Росії. Одним із перших дослідив проблему кордону Дж. Н.Керзон. Він перший прийшов до висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення, як своєрідний механізм забезпечення регіональної стабільності.

З певною долею умовності кордони поділяють також на природні та штучні.

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф. Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. Він говорить про утворення так званих «різких» (штучних) кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими кордонами були, наприклад, китайські стіни і козацькі вали.

К.Гаусгофер присвятив цій проблемі спеціальну працю «Кордони в їх географічному і політичному значенні», спрямовану проти рішень Версаля. Він вважав, що будь-який стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей. Тому кордон є ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування. З огляду на це, на його думку, рідко кордон є лінією, яку легко може провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування, і ареною цієї боротьби перш за все є кордон.

З проголошенням незалежності України здійснились прагнення багатьох поколінь українців до відновлення суверенної держави. В її межах об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом є те, що цьому сприяла комуністична імперія. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогла революція 1917-1920 рр., Центральна Рада, уряд гетьмана П. Скоропадського та Директорія УНР.

Уже в перші роки після проголошення Україною незалежності виникла проблема стабільних кордонів. Через це процеси делімітації і демаркації державного кордону України проходили досить повільно і до цього часу не завершені. Впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій та довільно тлумачачи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями.

Варто зазначити, що свого часу фахівці Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України як одну з реальних загроз національним інтересам Протягом 1997-1998 рр. проблему делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково було розблоковано. Але, як підтвердили наступні події, нормалізація українсько-російських стосунків була тимчасовою. Внаслідок російської агресії Україна тимчасово втратила частину території та не контролює сотні км свого державного кордону.

Одна з головних категорій геополітики – *інтерес*. Під ним розуміють усвідомлені потреби, підкріплені мотивом до їх реалізації. Можна виокремити кілька типів інтересів, зокрема:

інтереси національні – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища;

тимчасові національні інтереси – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією;

життєво важливі інтереси держави – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії;

постійні національні інтереси – національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, в той же час залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінант суспільного розвитку;

інтереси конфронтаційні – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства;

інтереси паралельні – інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва;

інтереси, які розходяться – інтереси, направлені на досягнення різних цілей, але не загрожують інтересам іншої сторони;

спільні інтереси – інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, збіг в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Ці інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Національні інтереси породжують ті чи інші дії держав. Ці дії можуть носити оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер.

В геополітиці досить часто використовується і категорія *експансія*. Під експансією розуміють розширення, розповсюдження сфер впливу чого-небудь за звичайні межі, передусім панування різних об'єднань, груп, держав, яке здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаекономічними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску).

Окремо вирізняють *військову експансію* – збройне захоплення територій інших держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні.

1.6. Геополітичні епохи

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі.

Як правило, виокремлюють такі геополітичні епохи (міжнародні системи):

Вестфальська система міжнародних відносин (1648-1814);

Віденська (1815-1918);

Версальська (1919-1945);

Потсдамська (1945- кінець 80-х – початок 90-х рр.);

Біловезька (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів).

Деякі дослідники також виокремлюють Біловезьку епоху (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР). Водночас варто зауважити, що цей період досить умовно можна називати геополітичною епохою, оскільки події, пов'язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний геополітичний резонанс, були внутрішньою подією СРСР.

Таким чином, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Звичайно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П. Циганков притримується думки, що існували:

європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.);

система політичної рівноваги європейських держав («європейський концерт націй») XIX ст.;

глобальна біполярна міждержавна система 1945-1990-х рр.

Водночас він зазначає, що «головний недолік такого «панорамного» підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. В системному підході головне – переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою її елементів (міжнародних акторів).

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Р. Арон. Під нею він розуміє сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи. При цьому структура міжнародних систем, на його думку, завжди є олігополітичною. В кожному з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, аніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин.

На переконання Р. Арона, зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил. Ідеї і почуття також впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри та коаліції. Важливо зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб та цілі, які вони ставлять. Виходячи з цього, Р. Арон поділяє міжнародні системи на:

гомогенні – такі, в яких держави сповідують одну й ту саму концепцію політики;

гетерогенні – в яких держави поділяють суперечливі цінності.

Очевидно, що гомогенна система більш стабільна, передбачувана та сприяє обмеженню насильства. Наприклад, такою була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією. На думку Р.Арона, система, яка панувала в 1914 р., була гомогенною, доки панував мир.

Гетерогенність міжнародної системи призводить до протилежних наслідків.

Залежно від конфігурації співвідношення сил моделі систем можуть бути:

багатополярними – коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато;

біполярними – коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох «блоків», приєднуючись до того, або до іншого, якщо не випаде нагода залишитись осторонь.

Можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами.

Власну типологію міжнародних систем також запропонував Р. Роузкранс. Він виокремив дев'ять міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740-1789, 1789-1814, 1814-1822, 1822-1848, 1848-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945-1960. В основі типології лежать фактори стабільності чи нестабільності, Е. Луард виділяє сім історичних міжнародних систем:

давньокитайська система (771-721 рр. до н.е.),

система давньогрецьких держав (510-338 рр. до н.е.);

епоха європейських династій (1300- 1559);

ера релігійного панування (1559-1648);

період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648-1789);

епоха націоналізму (1789-1914);

ера панування ідеології (1914-1974).

В основу своєї типології Е. Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами тощо.

Вестфальська систему міжнародних відносин підготував історичний розвиток Європи в XV-XVI ст. Тому її коріння знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принципів національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок новій системі міжнародних відносин.

Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, були характерні чотири головні характеристики: наявність території; наявність населення, яке проживає на даній території; легітимне правління населенням; визнання іншими національними державами. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Дайте характеристику геополітиці, як соціальному явищу
2. Дайте характеристику геополітиці, як науковій категорії
3. Розкрийте зміст методів геополітики
4. Які функції геополітики?
5. Розкрийте зміст складових геополітики
6. Які закони геополітики є класичними?
7. Наведіть категорії геополітики
8. Дайте загальну характеристику геополітичним епохам

ЛЕКЦІЯ 2. Цивілізаційний підхід до історичного процесу та концепція географічного детермінізму

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 2.1. Основи цивілізаційного підходу до історичного процесу запропоновані О.Шпенглером та А.Тойнбі
- 2.2. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Геродотом, Фукидідом, Гіппократом
- 2.3. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Аристотелем та Цицероном
- 2.4. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Ж.Бодуеном, Ш.Монтеск'є, Г.Боклем

2.1. Основи цивілізаційного підходу до історичного процесу запропоновані О.Шпенглером та А.Тойнбі

Основи цивілізаційного підходу до історичного процесу запропоновані О.Шпенглером. Джерелами концепцій цивілізаційного підходу до історичного процесу в геополітиці стали праці німецького філософа, історика, культуролога Шпенглера Освальда (1880-1936) та англійського історика, філософа історії Тойнбі Арнольда Джозефа (1889-1975).

У 1917 рр. вийшов перший, а у 1922 р. другий том книги О.Шпенглера «Присмерк Європи», яка принесла автору світову славу. Він зустрічався з Гітлером, але ніколи не брав участі у фашистському русі. Водночас інколи О.Шпенглеру приписують симпатії до націонал-соціалізму, називають апологетом авторитаризму і провісником німецького апокаліпсису, сповненого ненависті до раціоналізму. Це пояснюють тим, що значення його праць та ідей для створення моральної атмосфери, за якої було уможливлено поступ нацистів, було навіть більшим, ніж автора відомої книги «Третій рейх», Артура Меллера ван ден Брука.

У будь-якому випадку, основна наукова заслуга О.Шпенглера полягає в тому, що він сформулював циклічну теорію історичних змін й обґрунтував порівняльний підхід до вивчення явищ культури. Свій метод він назвав «морфологічним». Згідно його уявлень теорія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях:

незадоволеність лінеарним трактуванням історії;

обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноких держав, а культур;

заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій.

Щодо методів теорії морфології історії, то вони були наступними:

намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу;

створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтез;

виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації;

вироблення на цьому ґрунті деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події у сучасному світі.

Концептуальні засади праці О.Шпенглера «Присмерк Європи» були зумовлені залученням до трактування історії (історичного процесу) біологічного концепту «живий організм». На його думку, кожна культура є організмом, який переживає свою весну (дитячий час), літо (юнацький), осінь (чоловіча дорослість) і зиму (старість). При цьому кожній культурі притаманні три аспекти її розвитку – духовний (релігія, філософія, наука), мистецький (стиль і форми архітектури, живопис, література) і політичний. Орієнтовний вік життя культури – 1000 років.

Окреслюючи традиційну послідовність давнього, середньовічного і сучасного періодів, О.Шпенглер виділяє китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, «апполонічну» (греко-римську), «магічну» (іранську, єврейську та арабську), мексиканську і «фаустіанську» (західну) культури. Кожна з цих культур проходить замкнений коловоротний життєвий цикл, постаючи, з одного боку, як щось неповторне, а з іншого – як своєрідна монада, тобто найпростіша, неподільна єдність з іншими культурними макроформами.

Крім того, всі культури відзначає внутрішня єдність не лише форм мислення, а й стилю, втіленого у формах економічного, соціального, політичного, духовного й практичного життя.

Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирає як органічна макроформа історії. Вона не змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи.

У конструкції О.Шпенглера відкинута ідея про стадійний характер загальнолюдської історії і натомість стверджено абсолютну самодостатність і автаркійність окремих «великих культур», рівноцінних і одномасштабних. Він зазначає, що античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – це окремі світи, що мають однакове значення в історії. Він виділяє відповідні фази в циклічному розвитку культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель. Кожній із цих стадій характерний певний стан культури:

зародження, яке відбувається раптово;

зростання, яке означає саморозвиток культури;

розквіт – стан максимальної реалізації її внутрішніх потенцій;

занепад – доба експансії та мілітаризму;

загибель – творчі потенції культури вже вичерпані, і вона уподібнюється до сухого дерева.

Така доля, на думку О.Шпенглера, чекала у найближчі два-три століття Захід. Це закономірний процес, який відвернути неможливо. Він писав, що ніхто не може від тисячолітнього дуба очікувати, що він саме тепер буде збиратися починати з властивим йому розгоном свій розвиток. Супроти людства панує невгамовний антимізм, який нехтує всяким історичним, отже органічним, досвідом про майбутній хід подій, так що кожний стверджує у випадково наявних «позначках» цілком особливо видатний простолінійний «дальший розвиток», тому, що йому того забагається. Це розрахунок на безмежні можливості – ніколи на природний кінець – і, виходячи з моментальних вигод, будуються наївні конструкції.

О.Шпенглер розрізняє поняття «культура» і «цивілізація». Відношення між ними таке, як між життям і смертю. Творчий порив митця є культурою, а копіювання творчості є цивілізацією. Провінційні міста – культура, модерні великі міста – цивілізація. У його розумінні християнство та різноманітні ідеології не є дозрілою культурою. І взагалі, культуру творить не людство, а одиниці. Вона виростає на краєвиді конкретної землі й є виразом національної духовності її митців.

Основи цивілізаційного підходу до історичного процесу запропоновані А.Тойнбі. А.Тойнбі залишив після себе фундаментальну працю – «Дослідження історії» у 12-ти томах та обґрунтував оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Його підхід дає змогу розглянути взаємодію окремих цивілізацій у просторі й часі, що радикально відрізняє його концепцію від шпенглерівської. Тойнбі запропонував теорію витоків і розвитку цивілізацій як «Виклику-і-Відповіді».

Розглядаючи цивілізації, він протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але менше індивідуалізовані, та поділяє їх на:

незалежні, самодостатні цивілізації (Єгипетська, Антична) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвинутішого суспільства (Японська, Корейська, В'єтнамська – від Китайської);

цивілізації ізольовані (Андська) та неізольовані (Єгипетська, Шумерська, Егейська, Індська);

цивілізації поділяються на такі, що безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій.

Таким чином, цивілізації за Тойнбі взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов'язуються між собою, а перехід однієї цивілізації до іншої визначають три фактори:

світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства;

наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; хаотичне вторгнення варварів.

На думку А.Тойнбі другий фактор є основним, а третій менш значимий.

Тойнбі починає розглядати цивілізаційну історію людства з часів:

формування передумов виникнення найдавніших цивілізацій, тобто з доби «неолітичної революції» – переходу до відтворюючих форм господарства;

утворення перших цивілізацій, що самостійно виникають у різних місцях Земної кулі – Єгипетської, Шумерської, Мінойської, Індії, Китаю, Перу;

відгукуючись на «виклики» з боку цих перших у своїх регіонах цивілізацій, на їхній периферії поступово утворюються цивілізації-сателіти (Еламська, Хеттська, Урартська відносно Месопотамської);

на цьому етапі утворюються цивілізації дочірні (Сирійська, Еллінська (Антична), Індійська, котрі створюють свої могутні імперії, в надрах яких виростають світові релігії – буддизм, християнство, іслам;

на цій основі в ранньому середньовіччі виникають дочірні цивілізації другої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська та Ісламська, які користуються спадщиною цивілізацій Сирійської та Еллінської. Вони, разом із Китайською та Індійською, і визначають обличчя середньовічної доби, контактують між собою, але в цілому зберігають власну самодостатність;

На думку А.Тойнбі, починаючи з 1500 р., людство об'єднується у всесвітнє співтовариство, а західноєвропейське суспільство XVI-XVIII ст. виконує всесвітньо-історичну місію згуртування людства. Західна культура тією чи іншою мірою сприймається представниками інших цивілізацій, але й вбирає в себе їхні здобутки.

2.2. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Геродотом, Фукидідом, Гіппократом

Концепції географічного детермінізму є важливою складовою теорії геополітики. Основні складові (положення) цих концепцій почали формуватися ще у античні часи. Значний вклад у їх розробку зробили давньогрецькі історики Геродот (близько 484 р. до н.е. – між 431 і 425 рр. до н.е.), Фукидід (між 460-451 рр. до н.е. – до 396 р. до н.е.), видатний давньогрецький лікар Гіппократ (460 – 356 рр. до н.е.), давньогрецький мислитель, учень Платона Аристотель (384-322 рр. до н.е.) та римський державний діяч і мислитель Цицерон Марк Туллій (106-43 рр. до н.е.).

Концепція географічного детермінізму Геродота. Він народився в приморському містечку Галікарнас, відвідав Єгипет, Лівію, Вавилон, Ассірію, Персію, міста-держави Північного Причорномор'я. Деякий час проживав у Афінах, а потім у Фурії. Геродот ввійшов до історії завдяки своїй «Історії», яка складається із дев'яти окремих частин.

Перші чотири книги і початок п'ятої є розповіддю про історичних контекст поступового піднесення перської держави, а в інших – Геродот виступає як історик сучасності. Його «Історія» є однією з перших спроб критичного підходу до характеристики історичних фактів. Він зазначав, що його обов'язок передавати все, що розповідають, але вірити всьому він не зобов'язаний та що цього правила дотримувався у своїй праці.

Саме Геродот першим звернув увагу на значення географічного становища тієї чи іншої країни.

Говорячи про іонійські міста він акцентував увагу на тому, що іонійці заснували міста, в країні під чудесним небом і з найсприятливішим кліматом на світі. Ні області всередині материка, ні на побережжі не можуть зрівнятися з Іонією. Перші страждають від холоду і вологи, а інші – від спеки і засухи.

Описуючи землі Ассірії, Геродот відзначав, що хоча дощів тут випадає мало, однак і цього достатньо для її жителів, оскільки посіви зрошуються від річки, яка не заливає поля, як в Єгипті, а зрошування проводиться вручну.

Вся Вавілонія, подібно Єгипту, всюди порізана каналами. Найбільший із цих каналів – судохідний; на південно-східному напрямі він тече з Євфрата в іншу ріку – Тигр, на якій лежало місто Нін.

Звернув увагу Геродот і на вигідне географічне становище Фессалії, яка в давнину була озером. Як він пише, ця країна оточена височезними горами. На сході вона обмежена горами Пеліоном і Оссой, на півночі – Олімпом, на заході – Піндом, а на півдні – Офрісом. Посередині між горами знаходиться фессалійська рівнина, в яку стікає безліч рік з гір, які злившись у єдину ріку, впадають у море через одну вузьку ущелину.

У давнину полководці доволі успішно використовували природний фактор. На один із таких моментів звернув увагу Геродот. Він писав, що біля поселення Альпени за Фермопілами є дорога тільки для одного воза, а перед ними біля ріки Фенікс поблизу міста Анфели можна знову таки їхати тільки на одному возі. На заході від Фермопіл піднімається висока гора, яка протягується до Ети, а на сході прохід підходить до моря і боліт. В цьому проході знаходяться гарячі джерела, а поблизу від них споруджений оltар Геракла. В ущелині побудована стіна, в якій колись були ворота. Спорудили стіну фокійці із боязні перед фессалійцями, коли ті поселились в Еоліді, де вони живуть ще й понині. Фессалійці намагалися підкорити їх. Тому фокійці побудували для захисту цю стіну, а також спустили в ущелину гарячі потоки води, щоб зробити місцевість непрохідною. Фокійці все це зробили, щоб унеможливити вторгнення фессалійців у свою країну.

Концепція географічного детермінізму Фукідіда. Під час Пелопонеської війни, в 424 р. до н.е., Фукідід був обраний до числа стратегів – верховну військову колегію Афіні і направлений на чолі війська в Амфіполь. Діяльність його як воєначальника була невдалою, а дехто вважав його зрадником. У 423 р. до н.е. Фукідіда засудили до довічного вигнання і тільки близько 400 р. до н.е. йому пощастило повернутися в Афіни. У роки вигнання Фукідід написав працю «Історія», яка складається з восьми книг.

Потяг до об'єктивності був принципом Фукідіда. Він звернув увагу на розташування Керкіри, яке було сприятливим для плавання вздовж берегів Італії та Сіцилії. Він писав, що воно дозволяло закрити доступ флоту, що пливе на допомогу пелопонесцям, а наші морські сили – відправити в Італію і Сіцилію, в багатьох інших відношеннях воно бачиться також досить зручним.

Вигідне географічне становище, вважав Фукідід, дозволяло не тільки дбати про власний захист, але й зловживати цим. Загалом, Фукідід віддавав перевагу острівній країні над сухопутною. Ми в незрівнянно більш сприятливому становищі ніж пелопонесці, стверджував він, оскільки, якщо вони нападуть на нашу землю по суші, ми нападемо на них на морі, і тоді спустошення навіть частини Пелопонесу буде для них важливіше спустошення цілої Аттики. У них не залишиться вже ніякої іншої землі, яку б можна було захопити без бою, тоді як у нас багато землі на островах і на материках. Такою важливою є перевага на морі.

Концепція географічного детермінізму Гіппократа. Гіппократ поставив медицину на наукові основи, звільнивши її від помилкових філософських теорій, які суперечили дійсності. Водночас він приділяв значну увагу впливу на спосіб життя людей у різних куточках світу географічного чинника, наприклад висловив оригінальні думки про відмінність регіонів Азії та Європи.

На його думку, Азія сильно відрізняється від Європи як природою всього того, що виробляється із землі, так і людей, тому в Азії народжується більш красиве і більш велике, і сама країна м'якше іншої, і звичаї людей привітніші та спокійні. І причиною всього цього є поміркованість порів року, бо країни захищені від холоду.

Говорячи про Європу, Гіппократ наводить приклад Скіфії. Народ скіфський, на його думку, «мало плодovitий», оскільки на країну їхню «дує північний вітер. Сонце, коли прийде до літнього стояння, на короткий час зігріває і то не зовсім. Дуючи з теплих місць вітри сюди майже не досягають, а безперервно дують вітри холодні з півночі від снігу, льоду і вод, які ніколи не залишають гір. Густий туман обіймає цілий день поля, на яких живуть скіфи, так що в них майже безперервна зима, а літо тільки в окремі дні та й тоді не досить тепле, бо рівнина у них підвищена, гола і не оточена горами, але нахилена з боку півночі. Скіфи завжди вживають одну й ту їжу, зимою і влітку одягнуті в один і той одяг, дихають повітрям сирым і густим, п'ють воду із снігів і льоду й не користуються ніякими тілесними вправами, бо не можуть ні тіло, ні дух тренувати. В силу цього за зовнішнім виглядом скіфи товсті, м'ясисті, слабкі.

Підбиваючи підсумки своїх досліджень, Гіппократ констатує, що ті, які населяють країну гірську, нерівну, високу і забезпечену водою, де пори року досить відрізняються і форми людей,

звичайно, стають великими, від природи бувають народжені як для праці, так і для хоробрості. Але дикими і тваринними звичаями природи цього роду обдаровані не меншою мірою. Ті ж, які населяють долини, багаті травою і задушливі, і які обвіваються більш вітрами теплими, ніж холодними, і споживають теплі води, ці не можуть бути, безперечно, високими і пропорційно складеними; вони від природи протягуються в ширину, відрізняються тілом м'ясистим і чорним волоссям... Але хоробрість й витривалість в праці неоднаково дані їх душам від природи; це довершує втручання закону. І якщо ця країна буде мати ріки, які виносять води озерні і дождяні, люди будуть здоровими і відрізнятися світлим кольором шкіри. Там, де води не вистачає, відрізняються грубим і міцним видом тіла і кольором скоріше світлим, ніж чорним; у звичаях і стремліннях духу вони самозакохані, горді і вперто притримуються прийнятої думки. Нерідко ці люди більш здатні для ведення військових справ та талановитіші в різних сферах мистецтва. Отже, на переконання Гіппократа, форми людей і звичаї відображають природу країни.

2.3. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Аристотелем та Цицероном

Концепція географічного детермінізму Аристотеля. Перу Аристотеля належать численні праці з політико-правової та філософської тематики. Говорячи про найкращий на його думку поліс, він значну увагу звертає на вплив географічних чинників на розвиток держави. Аристотель вважав, що територія має бути оглядною і все таки достатньо великою та розширеною для постачання сільськогосподарських продуктів і сировини, яких потребує спільнота для свого життя. Вона має бути також достатньо великою для того, щоб мешканці мали можливість для дозвольного життя, в якому широта природи поєднується з помірністю. З військової точки зору територія має бути зручною для оборони, а саме місто мало б розташовуватися так, щоб, з одного боку, могло захищати місцевість, а з іншого боку – бути зручно доступним ринком. Говорить Аристотель і про роль моря в житті держави. На його думку, сполучення міста і території держави з морем дає велику перевагу для гарантування безпеки держави та достатнього постачання її всім необхідним. Набагато легше тим, кому доводиться шукати порятунку, витримати ворожий напад, коли можна одержати допомогу з обох боків одночасно – і з суші, і з моря. Рівним чином завдати удару нападаючим якщо не з обох боків, то хоча б з одного легше в тому випадку, коли для держави відкриті обидва шляхи.

Що стосується морської сили, то на його думку, краще довести її розвиток до певної межі, оскільки держава повинна не тільки бути готовою до самозахисту, але й вселяти жах і бути в стані допомагати деяким із сусідів як на суші, так і на морі. А яка повинна бути чисельність і величина цієї сили – це вже треба співставляти із способом життя держави. Якщо вона прагне панувати, а не тільки жити мирним життям, то і морська її сила повинна перебувати у відповідності з цією метою. Водночас, на його думку, близькість поліса до моря має і недоліки, оскільки перетворення на портове місто не є бажаним, бо вторгнення чужинців та постійний контакт з чужими звичаями й обрядами можуть справляти дезінтегрувальний вплив на згуртованість спільноти.

В цілому Аристотель притримувався думки, що для того, щоб місце розташування міста відповідало найкращим побажанням, необхідно звернути увагу на такі обставини: міста, повернуті до сходу і в бік східних вітрів, є більш здоровими; за ними йдуть міста, захищені від північних вітрів, – в них зими м'якші. Розташування міста також має бути сприятливим для внутрішньої політичної діяльності та воєнного часу. На випадок воєнних дій місто повинно забезпечити громадянам зручний вихід, для ворогів бути важко доступним і важко оточуваним. Воду місто повинно бути забезпечене у можливо більшій кількості; або це має бути замінено спорудженням численних і великих цистерн для збереження дощової води, так щоб ніколи в ній не було нестачі.

Аристотель заперечує тим, хто недооцінює роль захисних споруд на випадок війни, адже не рідко такого роду вихваляння заперечуються дійсністю. Якщо доводиться мати справу з нападниками, які своєю кількістю переважають і звичайну людську, і властиву небагатьом доблесть, то, раз справа у врятуванні життя, уникненні від бідувань і наруги, слід вважати безпечні

міцні стіни найбільш потрібними під час війни.

Зразком вигідного географічного розташування Аристотель наводить острів Крит, який ніби призначений природою до панування над Грецією. Він стикається з морем, навколо якого майже всі греки мають свої місця поселення. Він також знаходиться на невеликій відстані від Пелопонеса та від Азії, саме від Тріопійської місцевості і Родоса. Ось чому Мінос і утвердив свою владу над морем, а з островів одні підпорядкував своїй владі, інші заселив.

Концепція географічного детермінізму Цицерона. Цицерон Марк Туллій упродовж життя обіймав низку державних посад. Після вбивства Цезаря виступив як лідер сенату та республіканців, зазнав поразки та був вбитий. Йому належить величезна кількість праць. Він не зацікавився на гіперболізації впливу географічних чинників на державу, проте на сторінках його головної праці «Про державу» йдеться й про це.

Цицерон вклав до промови Сціпіона хвалебну оду на честь заснування Ромулом Риму. «Що стосується місця для міста, яке кожен, хто прагне створити тривку державу, повинен визначати обачно, то Ромул вибрав його надзвичайно вдало. Адже Ромул не присунув місто до моря ... Ні, цей муж, що мав видатну здатність передбачати, добре розумів, що приморське розташування геть не вигідне для тих міст, які засновуються в надії на їхню довговічність і могутність. Передусім тому, що приморським містам загрожують небезпеки не лише численні, а ще й приховані. Бо твердий ґрунт завчасно сповіщає про наближення ворогів – не лише тих, яких чекають, але й тих, які нападають зненацька, – багатьма ознаками: гуготінням і навіть гуркотом. Бо жоден ворог не може напасти по суходолу так, щоб ми не могли знати не лише про його прибуття, але й про те, хто він і звідки з'явився. Тим часом ворог, що приходить з моря в суднах, може з'явитися раніше, ніж будь-хто буде в змозі запідозрити можливість нападу. При цьому він, уже з'явившись, не дає зрозуміти, ні хто він, ні звідки йде, ні навіть чого хоче. Одним словом, не можна побачити жодної ознаки, аби збагнути, чи мирні це люди, чи вороги».

На думку Цицерона приморським містам властиві, так би мовити, зіпсутість і мінливість звичаїв. Бо вони стикаються з чужою мовою і чужим ладом, і до них не лише ввозяться чужоземні товари, але й вносяться чужі звичаї, так що в їхніх вітчизняних ухвалях ніщо не може лишатися незмінним тривалий час. Мешканці цих міст вже не відчують прихильності до насидженого місця. Крилаті надії та помисли тягнуть їх подалі від дому, і навіть тоді, коли вони самі лишаються на батьківщині, подумки все ж линуть кудись і мандрують.

Цицерон переконаний, що саме це стало на заваді Карфагену та Корінфу, мешканці яких так захопилися мореплавством і торгівлею, що забули як потрібно обробляти поля та володіти зброєю. До того ж, продовжує Цицерон, «морем до держави привозять багато предметів, що породжують згубну розкіш; їх або захоплюють силою, або купують».

Приморські міста, за Цицероном, мають значні вади, але й не менші переваги: «До міста, де ти живеш, морем можна доправити вироби всього світу, і, навпаки, те, що росте на його полях, мешканці можуть вивозити і посилати до будь-якої країни. Яким іще чином Ромул зміг би з такою божественною мудрістю використати переваги приморського розташування міста і в той же час уникнути його небезпек, як не тим, що заклав місто на березі річки, яка тече безперервно й рівномірно і, впадаючи в море, творить широке гирло? Завдяки цьому місто могло й одержувати морем усе, чого потребувало, і віддавати те, чого було надмір; і могло по цій же річці не лише ввозити з-за моря все найнеобхідніше для харчування та життя, але й одержувати привезене суходолом. Таким чином, Ромул, мені здається, вже тоді передбачав, що наше місто рано чи пізно стане осередком найбільшої держави. Бо місту, розташованому в будь-якій частині Італії, навряд чи вдалося б з більшою легкістю зберегти таку могутність».

Не обминув увагою Цицерон характеристики природних засобів міста, адже Ромул та його наступники вдало використали наявність крутих і спадистих пагорбів, що здіймаються зусібіч. Обнесена муром фортеця стояла так високо на крутій і немов обтесаній скелі, що навіть у часи галльської навали залишилась неушкодженою. У цій місцевості, що потерпала від хвороб, Ромул вибрав місце, і багате джерелами, і здорове. Адже там багато пагорбів, які не лише самі обвіваються вітрами, але й дають тінь долинам.

2.4. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Ж.Бодуеном, Ш.Монтеск'є, Г.Боклем

Основи концепції географічного детермінізму розроблені Ж.Бодуеном. Визначний внесок у формування концепції географічного детермінізму належить французькому політичному діячу і вченому Бодуену Жану (1530-1596), французькому мислителю і письменнику Монтеск'є Шарлю Луї де Секонату (1689-1755) та англійському історику, представнику географічного напрямку в соціології й одному з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи Боклю Генрі Томасу (1812-1862).

Ж.Бодуен у 1576 р. опублікував працю «Шість книг про республіку», в якій вперше сформулював та обґрунтував поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави. Ця праця дуже цінувалася свого часу. Поряд з іншими питаннями Ж.Бодуен значну увагу приділяє проблемі географічного детермінізму. Відмінності та зміни в державному устрої він пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людським фактором і впливом природи. На перше місце він ставив географічні фактори, а найбільше значення серед них надавав клімату. Земну кулю Ж.Бодуен ділив на три частини: спекотну – екваторіальну, холодну – полярну і середню – помірну.

У згаданій праці Ж.Бодуен намалював план свого бачення держави, яка повинна володіти достатньою територією і місцевістю, родючими ґрунтами, необхідною чисельністю худоби, м'якістю клімату, температури повітря, доброякісністю води.

Держава повинна мати в достатку відповідний будівельний матеріал для спорудження будинків і фортець. Власне місцевість має бути досить прихованою і пристосованою до захисту. На думку Ж.Бодуена, це перші речі, яким найбільше приділяється увага в будь-якій державі. А вже потім шукають такі зручності, як ліки, метали, фарби.

У праці «Метод легкого вивчення історії», опублікованій у 1566 р., Ж.Бодуен характеризує різні народи, виходячи з кліматичних умов, у яких вони мешкають. Людей півночі, пише він, захоплює жорстокість, жителі півдня бережливі й скарідні, а скіфи марнотратці та схильні до грабунків.

Народи півдня завдяки тривалій звичці до споглядання виявилися творцями і засновниками найбільш достойних наук. Вони відкрили таємниці природи, встановили принципи математики, нарешті, вони перші зуміли збагнути значення і сутність релігії та небесних тіл. У жителів півночі проявлявся нахил до різноманітної техніки, озброєння, книгодрукування, всього, що стосувалося металургії. Що стосується скіфів, які були менш здатні до споглядання, то вони, як правило, ставали ремісниками, не відзначаючись гострим розумом.

Ж.Бодуен окремо зупинився на характеристиці жителів середньої зони. На його переконання, саме завдяки їм приймаються численні постанови і закони. Вони залюбки займаються торгівлею і господарством, діалектикою і ораторським мистецтвом, політикою. На його думку, історія свідчить, що Азія, Греція, Ассірія, Італія, Франція і Верхня Німеччина – все це країни, розташовані від сорокового до п'ятдесятого градуса, – завжди були районами, де простежувався розквіт величних імперій. Ці райони дали видатних полководців, законодавців, найсправедливіших суддів, юристів, прославлених ораторів, здібних купців, знаменитих акторів і письменників.

Навпаки, Африка (і ще менше того Скіфія) не виробила ні юриста, ні оратора, ще менше – істориків і нікчемну в порівнянні з Італією, Грецією, Францією, Азією кількість великих купців. Скіфи, на думку Ж.Бодуена, обділені належним розумом та присвятили себе військовій справі.

Мешканці середньої зони завжди відрізнялися гнучким розумом. Хоча всі вони піклуються за свою державу, однак скіфи, як правило, використовують силу, а жителі півдня сподіваються на бога, віддаючи перевагу доброчесності та релігії.

Жан Бодуен визнає, що будь-якій людині притаманні ті чи інші пороки: боягузтво, пиятика, марнотратство тощо. Вони можуть бути як у жителя півночі, так і півдня. Разом з тим, відмічає вчений, особливість пороків полягає в тому, що вони характерні для крайностей, отже впертості жителя півдня відповідає легковажність скіфа, в той час як мешканець середнього району відзначається твердістю характеру. А так як всі ці недоліки укорінені в кожному народі природою, то необхідно спочатку вивчити звичаї народу, а вже потім про нього говорити. По суті стриманість мешканців півдня в тій же мірі не заслуговує схвалення, як не заслуговує засудження пиятика, в

якій звинувачують скіфа.

Сучасний політолог Г.Денцер, аналізуючи погляди мислителя, констатував: «Бодуен твердо переконаний, що політичну динаміку держави і зміну історичного ладу може затримати вправний володар через пристосування до умов, варіювання врядувальних стилів та реформи. Отже, правителю правильно влаштованої держави потрібно наслідувати цьому великому Богові природи, котрий діє у всіх речах повільно... використовуючи ту саму мудрість у всьому. До того маємо взяти до уваги характер народів, географічне розташування і клімат... Але заданість клімату, місця й історії не детермінують людину, вони можуть коригуватися через звичаї та закони... Так, коригування поганих природних схильностей народу культурою є обов'язком законодавця й володаря задля створення упорядкованої держави. Прикладом культурного ошляхетнення народу слугує Німеччина; і навпаки, римляни через своє ледарство і свій декаданс самі спричинили свій занепад».

Основи концепції географічного детермінізму розроблені Ш.Монтеск'є. Монтеск'є Шарль Луї де Секонда опублікував багато праць, зокрема «Про дух законів». Книга була видана у 1746 р. та складається з трьох частин. Перша охоплює 13 книжок, у яких викладено теорію трьох форм правління, друга – від 14 до 19 книжки, де говориться про матеріальні та фізичні чинники, що впливають на людину, її моральність, політичний устрій тощо. Третя частина охоплює від 20 до 26 книжки, де розглянуто вплив суспільних чинників на звичаї і моральність.

У першій книзі, яка має назву «Про закони взагалі», Монтеск'є пропонував, щоб закони відповідали природі та принципам чинного уряду. Вони, на його думку, повинні відповідати фізичним властивостям країни, її клімату, якостям ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів. Державу і закони Монтеск'є розглядає з різних точок зору, а їх сукупність, на його переконання, утворює те, що називається Духом законів. При цьому приділяє багато уваги впливу географічного фактору на прийняття законів.

У 14-й книзі «Про закони у їх відношенні до властивостей клімату» Ш.Монтеск'є констатує, що в холодному кліматі люди більш моральні, а в поміркованому – морально нестійкі, тому що недостатньо визначеними є властивості цього клімату, який не може їм передати цю стійкість. Спекотний клімат настільки ослаблює людей, що це призводить до рабства. В холодних кліматах люди міцніші. Ця велика сила повинна мати чимало наслідків: більша довіра до самого себе, усвідомлення своєї переваги, більше прямої, менше бажання мстити, менше підозрюваності, політиканства і хитрості. Якщо людину з цього клімату перенести до спекотного, то він миттєво відчує сильне ослаблення серця. І якщо б йому за таких обставин запропонували здійснити який-небудь відважний вчинок, то в нього нічого з цього не вийде. Адже народи спекотних кліматів нерішучі, як старці, а народи холодних кліматів відважні, як юнаки.

Детально вивчивши історію війн, Монтеск'є прийшов до висновку, що народи півночі, воюючи у південних країнах, не здійснили там таких чудових подвигів, як їх співвітчизники, які боролись у своєму рідному кліматі, володіли всією своєю мужністю. Монтеск'є переконаний, що клімати можна також розрізняти і за ступенем чутливості людей. «Я бачив опери в Італії і Англії: ті ж були п'єси і ті ж актори, але одна й та ж музика робила на людей двох націй настільки різний вплив, так мало хвилювала одну і приводила до такого захоплення іншу, що все це здавалося незрозумілим». Це ж стосується і такого феномену як відчуття болю. «Щоб викликати у московита чутливість, потрібно здерти з нього шкіру», – робить висновок Монтеск'є.

Цікаві міркування висловив мислитель про особливості любовних утіх у людей, що проживають у різних кліматах: «В північному кліматі фізична сторона кохання ледве відчувається в достатній силі; в поміркованому кліматі кохання, яке супроводжується численними аксесуарами, приваблює різними приманками, які здаються коханням, хоча насправді все це не кохання; у більш спекотному кліматі кохання полюбляють заради нього самого, там воно єдина причина щастя, там воно саме життя».

У країнах Сходу народи відчувають найбільшу насолоду, але в той же час для них характерні лінощі розуму, нездатність до прийняття нових законів. Ось чому, запевняє Монтеск'є, закони, мораль і звичаї, які відносяться навіть до таких речей як одяг, залишаються на Сході такими, якими вони були тисячу років тому. Але, на думку вченого, такий стан справ не може не

змінюватись. Багато залежить від законотворців, які повинні приймати закони, виходячи із особливостей конкретних кліматичних умов, бо «погані законотворці – це ті, які заохочували пороки, породжені кліматом, а добрі – ті, які вели боротьбу з цими пороками».

В Індії, наприклад, правителі рекомендували своїм громадянам повну пасивність, що спричинило багато зла. Протилежну позицію зайняли правителі Китаю, які надали своїй релігії чисто практичного спрямування. У стародавніх персів щорічно на восьмий день місяця правителі знаходилися серед землеробів, цим самим заохочуючи працю селян на землі.

В теплих країнах люди в незначній кількості вживають спиртні напої, бо надмірне їх споживання привело б до згортання кров'яних кілець. Закон Магомета, який забороняв пити вино, був, таким чином, законом самого клімату Аравії. Відомо, що вода й до Магомета була звичайним і основним напоєм арабів. Зовсім по-іншому стоїть справа у північних народів. На думку Монтеस्क'є, в холодних країнах пиятика набуває форми національного масштабу. Рухаючись від екватора до полюса надмірне вживання спиртних напоїв буде зростати. «Німець напивається за звичаєм, іспанець – за особистим бажанням», – підсумовує Монтеस्क'є.

Монтеस्क'є глибоко переконаний, що закони повинні відповідати клімату і звичаям країни. Для прикладу він наводить законотворчі процеси в Японії та Індії, які в цьому відношенні різко відрізняються між собою. Так, японський народ має настільки впертий характер, що його законотворці та правителі не могли йому в жодній мірі довіряти. Японець і кроку не ступить без поліційного нагляду. Японські закони, на думку Монтеस्क'є, створені таким чином, щоб люди не довіряли один одному, щоб кожний стежив за поведінкою іншого і був для нього суддею. Протилежна картина в Індії, де діють не зовсім суворі закони, бо в цьому нема необхідності: «щасливий клімат, який породжує чисту мораль і виробляє добрі закони!».

Водночас чимало дослідників вважають, що найпереконливіше його припущення – що природні сили, як от клімат, безпосередньо діють на тіло людини, а отже, й на розум треба приймати з застереженнями. Він був начитаною людиною, але судження звіряв не науковими мірками прийдешніх часів, а джерелами, що були в його розпорядженні.

Основи концепції географічного детермінізму розроблені Г.Боклем. Свої погляди Бокль Генрі Томас виклав у двотомній праці «Історія цивілізації в Англії» (1857-1861). На його думку, генезис суспільства у кожного народу розпочинається під впливом природних факторів, що завжди специфічні і не схожі між собою, тому й різні суспільства розвиваються неоднаково і розрізняються за інтелектуальним потенціалом, який визначається об'єктивними умовами формування суспільства, насамперед – географічними факторами: кліматом, ландшафтом, ґрунтами та їжею. Ці фактори впливають на формування психологічних, інтелектуальних та соціальних рис народів. Своєрідність ландшафту, могутність природних сил та стихій породжують почуття страху, заботони, пригнічують раціональне сприйняття дійсності, тому народам таких регіонів притаманне панування уяви над розумом. Спокійний ландшафт, поміркований клімат зумовлюють раціональніше сприйняття світу і стимулюють розвиток розумового фактора, як це було в стародавній Греції.

Кількість і якість їжі визначаються родючістю ґрунтів та кліматом: щедрість природних джерел засобів життя сприяє зростанню населення і переповненню ринку робочою силою, що породжує масову бідність одних і концентрацію надмірних багатств у інших, а це зумовлює виникнення деспотичних форм влади, що характерне для народів жаркого клімату.

У жителів північних регіонів земної кулі їжа обходиться дорожче, вимагає більше витрат праці, на ринку потреба в робочих руках перевершує їх пропозицію. Це сприяє зростанню заробітної плати і рівномірнішому перерозподілу багатства в суспільстві, зумовлює формування демократичних форм державного устрою.

Г.Бокль вважав, що ландшафт, клімат, ґрунти та характер їжі зумовлюють соціальну диференціацію суспільства, особливості політичного устрою та характер соціальних відносин, а також впливають на «розподіл розумової праці», прискорюють зростання питомої ваги «розумового фактора» в житті суспільства, який з часом стає провідним і перетворюється на критерій та мірило розвитку суспільства,стає «істинним рушієм» цивілізації.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Дайте характеристику основ цивілізаційного підходу до історичного процесу, які були запропоновані О.Шпенглером та А.Тойнбі
2. Дайте характеристику основ цивілізаційного підходу до історичного процесу, які були запропоновані А.Тойнбі
3. Дайте характеристику концепції географічного детермінізму запропонованої Геродотом
4. Дайте характеристику концепції географічного детермінізму запропонованої Фулідідом,
5. Дайте характеристику концепції географічного детермінізму запропонованої Гіппократом
6. Дайте характеристику концепції географічного детермінізму запропонованої Аристотелем та Цицероном
7. Дайте характеристику концепції географічного детермінізму запропонованої Цицероном
8. Рокрийте зміст концепції географічного детермінізму запропонованої Ж.Бодуеном
9. Рокрийте зміст концепції географічного детермінізму запропонованої Ш.Монтеск'є
10. Рокрийте зміст концепції географічного детермінізму запропонованої Г.Боклем

ЛЕКЦІЯ 3. Наукові основи формування світового порядку та парадигми міжнародних відносин

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 3.1. Наукова природа теорії міжнародних відносин
- 3.2. Особливості наукової сутності теорії міжнародні відносини та її місце в суспільних науках
- 3.3. Поняття «соціальний порядок», «політичний порядок» та «порядок у світовій політиці»
- 3.4. Поняття «міжнародний порядок» та «світовий порядок»
- 3.5. Сутність світового правового порядку, його ознаки та функції
- 3.6. Право як чинник формування нового світового порядку
- 3.7. Основні фактори, які здійснюють вплив на формування парадигми міжнародних відносин
- 3.8. Тенденції щодо зміни парадигми міжнародних відносин в умовах формування нового світового порядку

3.1. Наукова природа теорії міжнародних відносин

Міжнародні відносини характеризуються значними відмінностями від інших форм суспільних відносин. Вони охоплюють будь-які види стосунків, що виникають у процесі людської життєдіяльності, пов'язані з міжнародним середовищем. Існування людських спільнот, завжди було пов'язане із фактором сусідства, що неминуче призводило до виникнення контактів у найрізноманітніших сферах. Перетинаючи кордони держав, відносини завжди зазнають змін і суттєво ускладнюються, оскільки у міжнародному середовищі чинні принципово інші механізми їх функціонування та регулювання.

Складність і багатогранність міжнародних відносин зумовлює формування низки наукових дисциплін, що ставлять собі за мету досліджувати пов'язані з ними явища та процеси. Ці дисципліни формуються у межах суспільних наук як результат їхньої спеціалізації у дослідженні міжнародних відносин. Тому досі не склалась єдина синтетична наука про міжнародні відносини. Доводиться говорити про існування системи дисциплін, що об'єднані спільним об'єктом, але

різняються предметом дослідження. Усі вони вивчають міжнародні відносини, проте кожна зосереджує увагу на тих чи інших їх аспектах. Через це відсутня єдина позиція щодо того, які саме наукові дисципліни безпосередньо вивчають міжнародні відносини.

Наприклад, Р. Арон до наук, що вивчають міжнародні відносини, зараховує теорію, соціологію, історію та праксеологію:

теорія вивчає суть, особливості та рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини;

соціологія з'ясовує закономірності, що визначають зміни та еволюцію міжнародних відносин;

історія акумулює знання про розвиток міжнародних відносин;

праксеологія є наукою про діяльність у міжнародному середовищі.

У цій схемі соціологія підміняє собою теорію та розглядається як наука про міжнародні відносини. Звідси випливає, що теорія є частиною соціології міжнародних відносин, "предметом якої є насамперед поведінка міжнародних акторів". Варто також згадати сентенцію Р. Арона про те, що головними дійовими особами у міжнародних відносинах завжди є дипломат та солдат, оскільки ці відносини, будучи міждержавними, ведуть до дипломатії і війни.

Така постановка питання звужує можливості теорії міжнародних відносин, оскільки соціологія є наукою про суспільство, а не про міжнародні відносини.

Якщо розуміти міжнародні відносини як множину різновидових стосунків між представниками різних держав світу, то можна стверджувати, що їх дослідження зосереджене у значній кількості наукових дисциплін. Ці дисципліни вивчають специфіку того чи іншого виду міжнародних відносин, їх відображення у міжнародному праві та особливості історичного розвитку. Тому міжнародні відносини вивчають, зокрема, такі наукові дисципліни: історія, міжнародне право, зовнішня політика, міжнародні економічні відносини.

Загальновідомо, що теорія визначається особливим науковим характером та роллю, яку вона відіграє у системі наук. Теорію переважно розуміють як сукупність підходів, ідей, концепцій тощо, що тлумачать особливості та закономірності, функціонування і розвиток явищ і процесів, пов'язаних з об'єктом дослідження. Тобто теорія узагальнює емпіричний матеріал, акумулює знання про методи та прийоми дослідження, формулює закономірності, що пов'язані з явищами та процесами, які вона вивчає. Варто також акцентувати увагу на тому, що будь-яка теорія виникає не лише як наслідок започаткування емпіричних досліджень певного інтуїтивно окреслюваного об'єкта. Часто вона сама визначає цей об'єкт, моделює його межі та структуру, актуалізуючи і спричиняючи його конкретні дослідження.

Таке розуміння змісту науки про міжнародні відносини дає змогу моделювати її як поєднання спеціалізованих у дослідженні міжнародних відносин наукових дисциплін, об'єднаних міждисциплінарною теорією, тісно пов'язаною із ними. Тому наукові дисципліни, які є складовими науки про міжнародні відносини, можна зарахувати до двох рівнів наукового дослідження: теоретичного та емпіричного. При цьому дисципліни, що досліджують міжнародні відносини на конкретно-науковому рівні, можуть генетично виходити з будь-яких галузей суспільних наук, якщо об'єкт їхнього дослідження пов'язаний з міжнародним середовищем.

Варто зазначити, що на перший погляд питання про місце і роль теорії міжнародних відносин видається простим. Для частини вчених співвідношення теорії та наукових дисциплін, що емпірично вивчають міжнародні відносини, виглядає як її ототожнення з однією з репрезентованих ними теорій. Будь-яка наукова дисципліна конкретного (емпіричного) рівня, виходячи з логіки свого розвитку, сформувала власні теорії зовнішньої політики, міжнародного права, міжнародних економічних відносин тощо.

Таким чином серед наукових дисциплін теорія міжнародних відносин має узагальнюючий характер. Вона містить загальні основи знань про міжнародні явища та процеси, тому її можна вважати фундаментом усіх конкретизуючих наук, що безпосередньо досліджують об'єкт зовнішньої політики, історії міжнародних відносин, міжнародного права, міжнародної економіки тощо. При цьому обмін інформацією та результатами досліджень в межах тих чи інших дисциплін має перманентний характер, без якого система наук про міжнародні відносини позбавлена сенсу існування. Окрім того, учені, які працюють на конкретно-науковому рівні, формулюють ширші (ніж

це допускають межі дослідження їх наук) узагальнення, роблячи свій внесок у розвиток загальної теорії міжнародних відносин.

3.2. Особливості наукової сутності теорії міжнародних відносин та її місце в суспільних науках

Особливості наукової сутності теорії міжнародні відносини. У системі наук про міжнародні відносини теорія зберігає деяку самостійність, що зумовлено особливостями її наукової сутності. Ці особливості можна окреслити як сукупність тверджень:

не існує окремого об'єкта дослідження теорії міжнародних відносин, він спільний для всіх конкретних і теоретичних дисциплін про міжнародні відносини, а відмінність полягає лише в тому, що конкретні дисципліни зосереджують свою увагу на окремих елементах або виявах міжнародних відносин, а теорія — на їх загальних закономірностях;

теорія міжнародних відносин опирається як на власні, притаманні лише їй, наукові концепції, так і на запозичені з інших суспільних наук;

теорія, незважаючи на узагальнюючий характер, доступними їй способами та методами досліджує реальні процеси та явища міжнародного середовища;

методологія і методика теорії міжнародних відносин, крім загальнонаукових, містить власні підходи і техніки застосування методів;

немає єдиної методології теорії, їх є стільки, скільки й концепцій міжнародних відносин.

Погляди на характер теорії міжнародних відносин визначаються, передусім, особливостями трактування об'єкта її досліджень. Саме тому більшість дослідників розглядають міжнародну систему як логічне відображення міжнародних відносин або форму їх вияву.

Р. Арон пропонує розуміти теорію міжнародних відносин як науку, яка вивчає сутність, особливості і рушійні сили міжнародних відносин, тобто констатує їх стан і формулює твердження про їх першопричини. У такому контексті предметом вказаної теорії є розуміння міжнародних явищ та процесів.

Міжнародна система є найважливішим явищем(результатом) міжнародних відносин, а її еволюція (трансформація) характеризує їх розвиток. Важливою особливістю теорії є те, що вона, зазвичай, виокремлює, описує та пояснює найважливіші особливості об'єкта дослідження, конструюючи його абстрактну модель. Така модель містить твердження про елементи досліджуваного явища, найважливіші закономірні та зв'язки між ними, що служить розумінню та прогнозуванню міжнародних відносин як процесу.

Теорія міжнародних відносин не проста сукупність тверджень про об'єкт досліджень, а система знань про нього. Вона складається з великої кількості концепцій. Вони, з одного боку, доповнюють, з іншого — критикують, а інколи й заперечують одна одну. Основні твердження теорії, мають бути верифіковані (достовірні) у практичній діяльності. Однак об'єктивна верифікація теоретичних концепцій ускладнена браком емпіричності. Тому у теорії міжнародних відносин не можливо остаточно відкинути твердження та концепції, які мають спірний характер або якщо є сумніви щодо їх відповідності реальності.

Іншою причиною слабкості сучасної теорії міжнародних відносин є монодисциплінарний підхід до проведення дослідження. Подолання такої обмеженості можна здійснити, створивши єдину методологію цієї теорії на основі інтегрального використання та поєднання надбань "суміжних" за об'єктом дослідження суспільних наук. Очевидно, що вирішення цієї проблеми та формування інтегральної основи досліджень сприятиме виокремленню науки про міжнародні відносини в суспільну науку.

Таким чином, у сучасній науці немає синтетичної теорії міжнародних відносин. Є багато теорій, що поєднують найрізноманітніші концепції та підходи багатьох дослідників. Це зумовлено відсутністю науково апробованого й такого, що не підлягає сумніву, підходу до трактування міжнародних відносин, як соціального явища, що спричинено їх значною диверсифікованістю і виключає системне застосування інструментарію з інших галузей суспільних наук. Ці труднощі є ознакою молодості науки, яка період свого розквіту переживає власне зараз, у час глобалізації

суспільних процесів та проблем. Можна стверджувати, що лише у ХХ ст. розпочалося інтенсивне тасистемне дослідження міжнародних взаємин та оформлення їх в окрему наукову дисципліну.

Теорія міжнародних відносин у системі суспільних наук. Молодість теорії міжнародних відносин і слабкість її науково-методологічних основ породжують чимало дискусій з приводу її "приналежності" до суспільних наук, які опрацювали свої підходи до вивчення міжнародних відносин. Ці підходи характеризуються монодисциплінарністю і хоч привносять у дослідження чимало цінного, все ж не в змозі системно відобразити складне та суперечливе явище, яким є міжнародні відносини, як соціальне явище. Так, Я. П'єтрась, називаючи такі підходи орієнтаціями, виокремлює серед них такі:

філософську, що зводить міжнародні відносини до елемента теорії суспільного розвитку, який розглядається на високому рівні абстракції;

історичну, що розглядає міжнародні відносини як частину всесвітньої історії і виходить із твердження, що сучасність не можна досліджувати науково, бо за допомогою історичних методів її не можна досліджувати формально;

соціологічну, що зводить міжнародні відносини до концепції суспільства та його діяльності у міжнародному середовищі;

юридичну, що розглядає міжнародні відносини як міждержавні правничі відносини;

економічну, що визначає міжнародні відносини як вияв функціонування міжнародного ринку;

кібернетичну, що зводить міжнародні відносини до проблеми ефективних дій у сфері зовнішньої політики та їх системної організації.

До цих орієнтацій варто додати географічну та політологічну, які вирізняються специфікою вивчення міжнародних відносин через властиві їм категорії.

Географічна орієнтація виходить зі сприйняття чинника географічного простору як настільки важливого, що переважає над усіма іншими, а географії та геополітики — як науки, котра у змозі найадекватніше та найсистематичніше досліджувати міжнародні відносини. Т. Габісь пише: "...простір (географічний) є політичною силою (Ратцель), владою (Хаусгофер), що має стратегічну вартість (Коен). Цей простір окреслює долю держав і народів".

Геополітики впродовж досить тривалого часу цікавились міжнародними відносинами, турбуючись про абстрагування і пояснення. Тому геополітика опрацювала цікаві теоретичні концепції, які обов'язково треба враховувати у вивченні міжнародних відносин. Зрештою, політична наука зробила надзвичайно важливий внесок у розвиток теорії міжнародних відносин. Політологи, однак, завжди розглядали міжнародні відносини як міжнародну або світову політику, що суттєво звужувало предмет дослідження, залишаючи за його межами проблематику економічних, культурних та інформаційних відносин. Така постановка питання не давала змоги досліджувати будь-які неполітичні відносини як певну порівняно замкнену систему, оскільки зумовлювала їх розгляд лише з огляду на політичні взаємини між державами.

Варто також зазначити, що поняття "політика" стосовно міжнародного середовища у деяких наукових школах було механістично перенесене на міжнародні відносини. Звичайно, політика є однією з складових міжнародних відносин, визначає їх характер та зміст. Однак, це не дає підстав для синонімізації та змішування цих понять. Світова політика є результатом взаємодії держав на міжнародній арені, а міжнародні відносини є системою зв'язків між державами, що виступають як результат їхніх дій. Це означає, що теорія міжнародних відносин вивчає середовище міжнародної чи світової політики. Політологія міжнародних відносин і теорія політики тісно пов'язані з теорією міжнародних відносин, оскільки досліджують один і той же об'єкт. Однак, з огляду на специфіку місця та ролі, яку теорія відіграє у науці про міжнародні відносини, вона мусить зберігати певну самостійність від інших суспільних наук.

Теорія міжнародних відносин виникла після Першої світової війни як результат суспільної потреби у розв'язанні дилеми "війни і миру", а синтетичною науковою дисципліною стала з розширенням трактування об'єкта досліджень. Водночас сучасну теорію міжнародних відносин не можна назвати синтетичною у повному сенсі, оскільки вона ще не сформувалася остаточно. Суспільні науки пов'язані з теорією міжнародних відносин як опосередковано, так і

безпосередньо, а серед наук, які пов'язані з теорією міжнародних відносин, можна виокремити наступні.

Філософію — як особливий різновид духовної культури, призначення якого полягає в осмисленні основ природного та соціального світу, формоутворень культури і пізнання, людини та її сутності. Тобто вона розглядає ті ж проблеми, що й теорія міжнародних відносин, але на значно вищому рівні абстрагування та масштабності. Концепції філософів, зокрема, Е. Канта та Г. Гегеля дають ключ до розуміння природи (сутності) міжнародних відносин. Учені-міжнародники не тільки поділяли погляди філософів, але й використовували їх як концептуальну основу своїх досліджень. Низка сформульованих філософами оригінальних ідей стала органічною частиною теорії міжнародних відносин. Окрім того, філософія є науковою основою соціології та політології, які досліджують міжнародні відносини.

Історію, яка тісно пов'язана з теорією міжнародних відносин. Історичні дослідження значною мірою ґрунтуються на аналізі та узагальненні історичного матеріалу, що стосується зовнішньої політики, дипломатії, військової справи, економіки, культури тощо. Практичні дії держав у міжнародному середовищі завжди ґрунтуються на урахуванні історичного досвіду. Так, Н. Макіавеллі свого часу зазначав, що політики для досягнення успіху у воєнних кампаніях мають уважно вивчати історію, методи дій великих завойовників, обдумувати причини їхніх перемог і поразок, щоб використати їхній досвід та уникнути їхніх помилок.

У сфері зовнішньої політики історичний досвід необхідний не тільки у справах ведення війни, а й у будь-якій діяльності, особливо у дипломатії. Історичні прецеденти завжди відігравали значну роль у світовій політиці. Вони служили підставою для обґрунтування певних дій чи бездіяльності уряду. В цілому дослідження міжнародних відносин упродовж історичних періодів дає змогу виокремити притаманні їм закономірностей, особливості еволюції стосунків між державами, зв'язок між війнами і миром. Тому осмислені закономірності історії завжди були вихідним аналітичним матеріалом для тих, хто досліджував міжнародні відносини.

Географія, яка тісно пов'язана з теорією міжнародних відносин. З одного боку, через географічний простір, у якому міжнародні відносини відбуваються. З іншого боку, через геополітику, яка, будучи близькою за предметом дослідження до теорії міжнародних відносин, відображає особливості та закономірності зовнішньої політики у геопросторовому аспекті.

Варто акцентувати увагу і на тісному зв'язку теорії міжнародних відносин із правознавством та економічними науками. Перше дає їй знання про правові норми міжнародного співжиття, договірно-правові основи стосунків між державами тощо. Економічні науки уявлення про закономірності та особливості взаємодії економічних суб'єктів міжнародних відносин. Проте у будь-якому випадку найтісніші зв'язки теорія міжнародних відносин має з політологією та соціологією. Перша вивчає діяльність, що має своєю метою регулювання взаємин між людьми, а друга — суспільство як цілісну систему та окремі соціальні інститути і процеси.

3.3. Поняття «соціальний порядок», «політичний порядок» та «порядок у світовій політиці»

Поняття «соціальний порядок» та «політичний порядок». Поява в теорії міжнародних відносин категорії світового порядку обумовлює виникнення у дослідників світової політики, запитання: чи можливий будь який порядок у середовищі, де існують і продовжують виникати суверенні держави, на території яких існують суспільства з власними системами цінностей і потребами, більшість з яких вони не можуть задовольнити без взаємодії з іншими державами, що виступають стосовно них як зовнішнє середовище? При цьому необхідно враховувати, що дія однієї держави на міжнародній арені зазвичай відбивається на стані й інтересах інших держав, особливо найближчих сусідів.

Спочатку найбільш чутливою для держав була сфера безпеки. Проте з розвитком людських суспільств та інтенсифікацією глобалізаційних процесів взаємозалежність держав поширилась на всі сфери їх життєдіяльності діяльності. Суб'єкти міжнародних відносин, кількість яких невпинно

зростає, були і продовжують бути зацікавленими в тому, щоб діяльність держав не була для них руйнівною, тобто безпечною. Тому в міжнародній системі майже завжди відчувалася потреба в порядку, нормуванні (регулюванні) дій держав у зовнішньому середовищі у відповідності до домінуючих на той чи інший історичний момент підходів на характер функціонування держав. Особливо нагальною ця потреба стала сьогодні, коли науковці по обидва боки Атлантики, почали використовувати в дослідженнях терміни «світовий» та «міжнародний» порядок. Тому важливим є з'ясування питання: чи є поміж ними різниця і якщо є, в чому вона полягає?

Сьогодні у літературі із міжнародних відносин поняття «порядок» одне з найпоширеніших. Як вважає Дж. Айкенберрі, «центральною проблемою міжнародних відносин є проблема порядку: як він збудований, як він руйнується і як він відновлюється». Ця проблема порушує питання про те, які сили перетворюють безліч автономних індивідів на суспільство та як виглядає структура «силового поля», яка забезпечує функціонування і розвиток соціальної систем. Лише маючи відповідь на питання «що є порядок взагалі», можна скласти уявлення про те, що таке «соціальний порядок» та його різновид «політичний порядок». І вже маючи відповідь про сутність останнього, перейти до розгляду феноменів «світового» та «міжнародного» порядків.

Варто зазначити, що проблема соціального і політичного порядку та порядку у світовій політиці, ще недостатньо досліджена. У жодному вітчизняному довіднику з філософії, неможливо знайти статтю «Порядок». Немає її також і в більшості зарубіжних довідників.

Розглядаючи поняття «порядку» британський теоретик Х.Булл зауважує, що сказати про деяку кількість речей, що разом утворюють порядок, означає сказати у загальній формі, що вони співвідносяться один із одним певним чином, що їх відносини мають не випадковий характер, а побудовані у співвідношенні з деяким чітко визначеним зразком. Тому порядок характеризується наявністю певних, відповідних деякому зразку, зв'язків між речами, що утворюють порядок. Окрім того, порядок припускає наявність стійких зв'язків, які надають йому стаціонарний характер, тобто забезпечують його стійкість.

В динамічних системах, до яких належить і міжнародна система, зв'язки між елементами, незважаючи на їхню структурну стійкість, також мають динамічний характер, повторюються при збереженні якісної визначеності системи у ситуаціях, що змінюються. Тому будь який порядок, незалежно від масштабів упорядкованого об'єкта, має просторові обмеження, а відтак важливо встановити, де пролягають межі цього порядку.

Очевидно, що соціальний порядок можна розглядати як каркас суспільства. Він знаходить конкретне втілення у системі соціальних інститутів, моральних, правових, естетичних та інших принципів, які втілюють норми, що регулюють відносини між людьми. Вказаний порядок завжди будується для досягнення певної мети. Тому порядок у суспільному житті уособлює зразок людської діяльності, яка підтримує першочергові або універсальні цілі суспільного життя. Вказані цілі лежать у площині забезпечення безпеки індивідів, суспільства та державних інститутів. Тому їх досягнення має гарантувати три базові цінності всякого соціального життя: захистити людину від насильства; забезпечити виконання угод між людьми; гарантувати володіння власністю.

Характеризуючи соціальний порядок як людський порядок, необхідно зазначити, що рівень його стійкості та ефективності залежить від ступеня підтримки цього порядку тими, на кого він поширюється. Це означає, що стосовно параметрів того чи іншого соціального порядку у членів суспільства існує консенсус. Якщо його немає, тобто порядок нав'язаний силою частини суспільства, він буде руйнуватись із послабленням цієї сили.

Різновидом соціального порядку є порядок «політичний». Існує велика кількість визначень «політики», найбільш популярне з яких характеризує політику як відносини з приводу влади, яка для суспільства є засобом самозбереження. Тому забезпечити нормальне функціонування суспільства покликана політика. З огляду на це, «політичний порядок» можна інтерпретувати як організаційно-функціональну структуру системи суспільних відносин. Ця система утворюється на основі певних принципів і правил різного роду інститутами та забезпечує збереження цілісності тієї чи іншої соціальної системи (невеликого поселення, держави, групи держав тощо). Цей порядок ситуативний, тобто формується залежно від умов, що склалися в даний історичний період.

Сьогодні держава є політичною організацією суспільства, яка наділена публічною владою та утворилася в процесі його еволюції.

Поняття «порядок у світовій політиці». Після того як були розглянуті поняття «порядку», його «соціальний» і «політичний» різновиди, можемо перейти до розгляду його специфічного різновиду: «порядок у світовій політиці». Виділяють три підходи до інтерпретації порядку у світовій політиці: «реалістичний», «соціально-конструктивний» та «інституціональний».

Трактування «світового порядку» в реалістичній традиції (в концепції політичного реалізму) витікає з класичних праць Г. Моргентау, Р. Арона та К. Уолтца. Вони розуміли світовий порядок як горизонтальний часовий зріз міжнародних відносин, який у той чи інший цей період часу об'єктивно встановлюється у контексті співвідношення потенціалів (сил) великих держав. При цьому самі держави часто мали уявлення про свої потенціали, які не завжди співпадали з офіційно декларованими. Держави також, як правило, співвідносили свої дії на міжнародній арені з можливими для себе наслідками. Такі уявленні про світовий порядок були домінуючими в теорії міжнародних відносин та у міжнародній політиці в перші десятиліття після закінчення Другої світової війни.

Наукові дискусії кінці ХХ ст. та на початку ХХІ ст. щодо сутності та передумов «світового порядку» були пов'язані з критикою його реалістичних конструкцій. Прибічники соціально конструктивного підходу, основою якого є філософський напрям постпозитивізм, приділяють основну увагу правилам поведінки поміж головними акторами міжнародних відносин. Йдеться про правила, які стають зрозумілими в динаміці їх розвитку та впливу на поведінку держав та окремих особистостей. Тору, на їх думку, визначальною ознакою світового порядку є наявність загально визнаних правил і принципів, якими суб'єкти міжнародних відносин керуються у стосунках поміж собою.

Вони також вводять поняття «конституційності» або «неконституційності» тих або інших міжнародних порядків, підкреслюючи, що порядок, заснований лише на співвідношенні сил, — «неконституційний». Феномен конституційності виник у сфері внутрішніх соціальних відносин держав. Він підкреслює активізацію її експансії в область міжнародних відносин на початку ХХІ ст.

Натомість при застосуванні «інституціонального» підходу до тлумачення феномену світового порядку особлива увага приділяється інструментарію врегулювання, в основі якого лежать міжнародні інститути, які є механізмами міждержавного співробітництва та спроможні стримувати поведінку окремих країн в інтересах усього співтовариства. Серед представників цього підходу оригінальну модель світового порядку пропонує американська дослідниця Е.Слотер. На її думку, світовий порядок є «системою глобального управління, яка інституціоналізує співробітництво і стримує конфлікти до такого ступеня, який дозволяє всім країнам та їх народам забезпечити більш стабільний мир, добробут, розпорядження ресурсами Землі та мінімальні стандарти людської гідності».

Порядок, який вона описує, покликаний виконати ті ж функції, що й сконструйовані іншими авторами моделі світової держави і світового уряду, а саме, забезпечити загальний добробут. Вона саме так і пише: це має бути порядок «ефективний» і «справедливий». А це означає, що він, складаючись природним чином, у той же час буде корегуватися втілювачами цього порядку згідно з певними ціннісними установками. Отже, перед нами ще одна модель порядку як оптимальної або близької до неї управлінської системи. Модель, яка хоча й фіксує деякою мірою реальний стан речей, разом з тим описує світ таким, яким його бажає бачити сам розробник, який також повинний визначати основні параметри поведінки держав та їх народів на міжнародній арені.

Усі три підходи в чомусь доповнюють один одного залежно від того, як реально відбувається регулювання міжнародних відносин за допомогою матеріально-силових та ідеально-інформаційних імпульсів, що посилаються, зокрема, через посередництво міжнародних інститутів. Водночас, варто акцентувати увагу на тому, що для представників конструктивного та інституціонального підходів досить дискусійним є питання, а хто власне встановлює «загально визнані правила і принципи» та який порядок їх визнання міжнародною спільнотою? Як правило, в кінцевому підсумку все зводиться до того, що це мають бути США або Захід під керівництвом США. Чому? Бо вони центр світової глобальної сили. Відтак, по суті, у представників

цих підходів все знову ж таки зводиться до співвідношення потенціалів (сил) великих держав, але не так явно (очевидно) як у представників політичного реалізму.

Крім зазначених підходів в інтерпретації сутності світового порядку, зустрічаються також спроби поєднати декілька підходів до тлумачення цього феномену. Наприклад, Г. Аніліоніс та Н.Зотова: пропонують розуміти під ним характер взаємозв'язків країн, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим співтовариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародних відносин на тому чи іншому етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цих відносин.

3.4. Поняття «міжнародний порядок» та «світовий порядок»

Зміст поняття «міжнародний порядок» традиційно пов'язаний із міждержавними відносинами, і його необхідно відрізнити від поняття «світовий порядок». Це зумовлено тим, що міжнародний порядок може існувати без наявності світового порядку, а останній неможливий без створення ефективних процедур співробітництва між державами, що передбачають особливий міжнародний порядок, який відповідає загальним цінностям їх громадян. В юридичних термінах йдеться про різницю між правами держав і правами людини. Різниця між цими поняттями полягає ще й у тому, що якщо міжнародний порядок як більш-менш оптимальний устрій міжнародних відносин, існував практично на всіх етапах історії міжнародних відносин, то про світовий порядок цього сказати не можна.

Відносини поміж членами міжнародного співтовариства і, відповідно, міжнародний порядок визначаються взаємодією різних факторів. Найважливішу роль з них належить співвідношенню сукупних потенціалів окремих гравців та вибудована на цьому ієрархія, взаємне положення країн, яке найчастіше розуміється як вертикальна супідрядність. Водночас, сьогодні у міжнародному співтоваристві існує деяка відносно автономна його частина, яку прийнято називати країнами ліберальної демократії, відносини всередині якої визначаються не тільки співвідношенням потенціалів країн, а й наявністю певної системи етичних та моральних цінностей та заснованих на них моделей взаємної поведінки. Вказана частина міжнародного співтовариства умовно іменується «світовою спільнотою». В її межах взаємодія та взаємовплив поміж країнами відбувається не тільки на рівні взаємодії їх зовнішніх політик, але й з урахуванням особливостей соціальної структури різнонаціональних суспільств. Порядок, що втілений у відносинах поміж членами такої «світової спільноти», і є деякою мірою ідеалізоване в публікаціях її представників втіленням світового порядку.

В усіх дефініціях, які були наведені раніше, мова йшла саме про міжнародний порядок, який визначається і підтримується не усіма суб'єктами світової політики, а лише найвпливовішими та найпотужнішими за сукупним потенціалом могутності державами даної історичної епохи. Тому ядром світового порядку є міжнародний порядок.

Сама ідея розмежування понять «міжнародний порядок» та «світовий порядок» належить британцю Х. Буллу, який став засновником соціально-конструктивістського підходу в тлумаченні світового порядку. Під міжнародним порядком він розуміє зразок діяльності, яка спрямована на підтримку елементарних і первинних цілей суспільства держав або міжнародного суспільства. При цьому він пояснює, що «суспільство держав» складається лише тоді, коли група держав усвідомлює деяку спільність інтересів і цінностей, а також відчуває себе пов'язаною «спільною системою правил, яка регулює їх відносини між собою й бере участь у роботі спільних інститутів».

Варто акцентувати увагу й на тому, що «міжнародне суспільство» передбачає існування міжнародної системи. Але сама міжнародна система може існувати, не будучи при цьому міжнародним суспільством. Інакше кажучи, держави можуть підтримувати контакти одна з одною, але не мати спільних інтересів та цінностей, які б пов'язували їх між собою, не відчувають себе єдиним цілим і не готові кооперуватися в роботі спільних політичних інститутів. Але «суспільство держав», впевнений Х. Булл, може піднятися у міжнародній діяльності до такого рівня, коли їх співробітництво стане ще тіснішим, а метою останнього стане загальний добробут. Це вже буде не міжнародний, а світовий порядок. Тому під світовим порядком він розуміє зразки людської діяльності, які спрямовані на досягнення первинних цілей соціального життя всього людства.

Таким чином, на думку Х. Булла поняття «світовий порядок» більш ширше та фундаментальніше ніж «міжнародний порядок». Ширше тому, що регулює відносини не тільки на міждержавному, але й на інших рівнях. А фундаментальніше тому, що кінцевими елементами всього людства виступають не держави або нації, класи чи партії, а індивідуальні людські істоти, які є постійними і не можуть бути повністю знищені, на відміну від створюваних ними різного роду спільнот. Тому, стверджує Х. Булл, поняття «світовий порядок» володіє стосовно «міжнародного порядку» «моральним пріоритетом», оскільки світовий порядок призводить до упорядкування людських відносин не поміж декількома державами, а в людському суспільстві взагалі.

В цілому, світовий порядок, як соціальне явище та феномен, є продуктом еволюційного розвитку цивілізації у ХХ ст. До того часу не існувало політичної системи, яка б охоплювала весь світ у цілому. Тому говорити про світовий порядок було можливо, лише маючи на увазі суму різноманітних політичних систем, які привносили той чи інший порядок у різних частинах світу. З появою на початку ХХ ст. першої глобальної міжнародної системи з'являється можливість говорити про світовий порядок як про упорядкованість політичного життя усього людства. Тому світоглядне значення концепції Булла полягає ще й в тому, що він одним із перших зафіксував тенденцію до глобалізації міжнародного порядку не лише в плані просторового розширення, але й у змістовному плані, коли держави змушені стримувати національний егоїзм і будувати як міжнародні відносини із урахуванням інтересів інших членів міжнародної спільноти.

Упродовж останніх десятиріч людство значно просунулось до такого порядку, котрий дійсно набуває обрисів світового. Про це свідчать наступні тенденції:

до орбіти світової політики втягнуті країни, які ще недавно ледь залучалися до неї;

залучення багатьох держав до вирішення міжнародних проблем стає більш багатостороннім, а проблеми гуманітарного плану, які стосуються не тільки етносів, але нерідко й окремих громадян, стають предметом міжнародного інтересу;

зростає міжнародна роль у світовій політиці міждержавних і неурядових організацій, а також окремих особистостей, які отримують за рахунок власних економічних та політичних ресурсів можливість впливати на розвиток світової політики.

Таким чином, сьогодні відсутнє визначення сутності феномену світового порядку з яким би погоджувалися усі фахівці. Серед значної кількості визначень світового порядку, найчастіше його ототожнюють із системою міжнародних або міждержавних відносин. З точки зору змісту поняття «порядок», це є не коректним. Також слід зазначити, що науковці користуються терміном «світовий порядок», розуміючи під ним порядок, що охоплює всю глобальну міжнародну систему. У цьому розумінні використовується, але не так часто, поняття «глобальний порядок», а ті, хто використовує поняття «міжнародний порядок», часто мають на увазі «світовий порядок». Проте з огляду на викладене вище, ці поняття необхідно розрізняти.

Є думка, з якою варто погодитися, що людство значно просунулось до такого міжнародного порядку, котрий дійсно можна було б назвати «всесвітнім». Проте, очевидно, що завершиться цей процес лише тоді, коли до нього будуть залучені всі суб'єкти світової політики. Окрім того, принципово важливим є те, щоб відносини поміж ними регулювалися за допомогою єдиних для всіх механізмів підтримки цього порядку та на основі критеріїв, що відповідатимуть потребам усіх членів світового співтовариства. На жаль, сучасні міжнародні відносини існують у межах порядку, більш низького організаційного рівня. Він відображає різноманітність різних країн світу, передусім існуючі поміж ними протиріччя культурно-цивілізаційної природи, військового, геополітичного, економічного та гео економічного характеру. Такий є світовий порядок у його реальному вимірі.

Таким чином, міжнародний порядок є станом міжнародної системи, що визначається її структурою в певний історичний період, проявляється у підпорядкованості відносин між її елементами публічним та латентним принципам, нормам і правилам, що робить їх відносини організованішими і передбачуванішими, а світовий порядок є способом людської діяльності, яка спрямована на підтримання елементарних та першочергових цілей соціального життя людства. Очевидно, такий світовий порядок тільки зароджується.

3.5. Сутність світового правового порядку, його ознаки та функції

Сутність світового правового порядку. Людська природа штовхає людей до об'єднання, і одним із проявів цього є створення країн. Кожна має свій шлях формування та певні риси, які відрізняють її від інших: територія, економіка, населення, культура, релігія тощо. Кожна країна використовує право як інструмент регулювання відносин між членами суспільства, формує правову систему і правовий порядок. Право в країнах розвинене по-різному. В одних країнах сформоване громадянське суспільство і домінує демократія, інші нехтують правами і свободами громадян, а недостатній рівень правового регулювання всередині країни та іншими членами світової спільноти породжує проблеми для стабільного існування.

Водночас, примарність державних кордонів перед викликами формування нового світового порядку, недосконалість механізмів міжнародно-правового реагування на військові конфлікти, переміщення величезних мас біженців, екологічні проблеми, економічна нестабільність тощо посилює песимізм антиглобалізму. З іншого боку, загострення глобальних проблем безпеки посилює залежність країн одне від одної, вимагає якісно нового рівня консолідації, а недостатній рівень правового регулювання відносин тільки породжує нові проблеми.

На жаль, сьогодні, часто замість об'єднання та зосередження на спільних проблемах кожна країна намагається відстояти свої інтереси, отримати переваги над іншими. Все це відбувається у контексті формування нового світового порядку в якому роль держав, міжурядових та неурядових організацій, ТГК та інших міжнародних акторів зазнає суттєвих змін. Має місце також підвищення інтенсивності взаємодії держав і народів на всіх рівнях та переходу до загальної для всіх системи цінностей, принципів, системи врегулювання відносин і конфліктів.

Проблеми, які супроводжують формування нового світового порядку зумовлюють необхідність пошуку шляхів та інструментів, які можна використати для відповіді на виклики національної безпеки. Одним із них є встановлення справедливого, світового правового порядку, як наступний крок еволюції людства та розвитку системи міжнародних відносин. Правовий порядок є частиною системи суспільних відносин, що врегульовані нормами права і перебувають під захистом закону та охороняються державою. Він встановлюється в результаті додержання режиму законності в суспільстві. Якщо законність – це принцип, метод діяльності, режим дій і відносин, то правопорядок є їх результатом.

Світовий правовий порядок є структурою побудови правового буття світового соціуму, що складається з багатогранної конструкції поєднання правових проявів на всіх його рівнях, взаємодії спільного і суперечності відмінного, відображає правову дійсність і ефективність права на цьому етапі розвитку людства. У просторовому вимірі він займає місце на верхівці піраміди і одночасно є цією пірамідою. На його основі будуються всі інші рівні. Це не тільки система, заснована на праві, показник рівня його реалізації та реальної дії, а поєднуючий компонент, який забезпечує існування суспільства високорозвинених істот – людей. Він є антиподом свавілля, хаосу та беззаконня. Тому світовий правовий порядок регламентує зв'язки між іншими сферами життя людства, забезпечує їх сталість та урегульованість.

Ознаки світового правового порядку. Основні ознаки світового правового порядку визначаються з загальних ознак правового порядку:

- закладається в правових нормах у процесі правотворчості;
- спирається на принцип верховенства права і панування закону в галузі правових відносин;
- встановлюється в результаті реалізації правових норм, тобто здійснення законності в діяльності з реалізації права;
- створює сприятливі умови для здійснення суб'єктивних прав;
- припускає своєчасне і повне виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків;
- вимагає невідворотності юридичної відповідальності для кожного, хто вчинив правопорушення;
- встановлює сувору громадську дисципліну;

припускає чітку та ефективну роботу всіх державних, приватних і міжнародних органів і служб, насамперед правосуддя;

створює умови для організованості громадянського суспільства і режим сприяння індивідуальній свободі;

забезпечується всіма заходами, аж до примусу.

Крім загальних ознак, світовий правовий порядок має власні:

світовий правовий порядок формується із загальноприйнятих норм чи тих, що підходять всім учасникам правового буття, і це є його реальним гарантом;

суперечності правових систем призводять до зниження ефективності світового правового порядку: чим більше суперечностей без можливості чи небажання дійти згоди між окремими членами світового соціуму, тим нижчий рівень розвитку та зростання кількості проблем;

існування правового порядку значно гірше піддається контролю, ніж нижчі рівні – взаємодії відбуваються між самостійними учасниками міжнародної арени, які часто противляться зовнішньому впливу і вважають своє бачення важливішим, ніж загальноприйняті;

апарат примусу часто малоефективний через велику кількість учасників правовідносин, їхніх нераціональних чи взагалі злочинних дій: примус на такому рівні має глобальний характер з участю великої кількості міжнародних суб'єктів, що часто економічно нераціонально чи може призвести до тяжких наслідків, а не до вирішення проблеми.

Функції світового правового порядку. Світовий правовий порядок виконує низку функцій, а саме:

функція впорядкування зовнішніх зв'язків і відносин із великими системами суспільства – економічною, політичною та іншими, складовим елементом яких є правопорядок. Зазначив впливу зовнішнього середовища – економічних, політичних, соціальних та інших факторів, правопорядок своєю чергою сприяє впорядкуванню і стабілізації всіх найважливіших зв'язків і відносин із суспільним середовищем;

функція зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин всередині правопорядку на різних структурних рівнях його впорядкування. Ця функція характеризує автономне «буття» системи правопорядку, відокремлює якісну визначеність його як цілого у внутрішній взаємодії власних складових частин. Завдяки цій функції досягаються специфіка правопорядку, його сутнісні ознаки як правового стану системи суспільних відносин;

функція збереження і вдосконалення – виражається в його непохитності і протистоянні зовнішнім впливам руйнівного характеру (правовий нігілізм, волюнтаризм, правопорушення, зловживання правом) та збереженні і розвитку власної якісної визначеності, відкритості впливу зміцнюючого характеру (розвиток демократії, вдосконалення законів, укріплення законності, поліпшення діяльності судової системи, правоохоронних органів та ін.).

В кінцевому підсумку світовий правовий порядок – це не лише показник відносин оснований на нормах права, а реальний інструмент керування суспільством.

Правові процеси на будь-яких рівнях у кінцевому результаті завжди впливають на всю систему. За умови вірної правової доктрини, правових та моральних цінностей всі інші сфери будуть перебувати в синергетичній гармонії одна з одною. Проблеми будуть правильно й оперативно вирішуватись, трансформація старих чи формування нових сфер відбуватиметься під чітким контролем.

Побудова світового правового порядку на цінностях права, нормах моралі дозволить гармонізувати відносини як в праві, так і в інших сферах. Це дозволить давати достойні відповіді на виклики, що постійно виникають і загрожують існуванню всього світового соціуму.

3.6. Право як чинник формування нового світового порядку

З ознак та функцій світового правового порядку випливає його важливість та задачі по трансформації соціального порядку у глобальному вимірі. Зокрема, важливим кроком достойної побудови світового правового порядку може стати використання в теоретичних моделях моральних цінностей, що здебільшого збігаються у всьому світі. Мораль можна трактувати як

загальнолюдський феномен, сукупність вічних правил, які відображають досвід, накопичений людством упродовж тисячоліть, що передається від покоління до покоління.

З позицій моралі та права ідеальний світовий порядок – це загальноприйнята організація суспільного життя в межах всього світу на основі домінування загальнолюдських моральних цінностей та норм і цінностей права. Тобто відносини між людьми мають будуватись на добровільних засадах, регулюватись правильними моральними нормами, а у випадках, коли це неможливо, – загальними для всіх правовими нормативами.

Світовий порядок включає в себе всі сфери діяльності людства, але тільки мораль і право у своїй синергетичній взаємодії забезпечують цивілізоване регулювання відносин між членами суспільства. Мораль – це спосіб визначення, масштаб необхідної поведінки суб'єкта у певній соціальній системі з метою забезпечення її нормального функціонування і розвитку. Формування права на основі загальноприйнятих норм моралі автоматично робить його підходящим для всіх.

Для кращого розуміння значення світового правового порядку та важливості його підтримки слід розглянути його не тільки в правовому вимірі, а й синергію з іншими сферами життя соціуму. Світовий порядок, крім права, складається ще з багатьох різних сфер діяльності людства:

політика – процеси формування і діяльності міжнародних суб'єктів (організації, країни), зовнішні відносини між учасниками та внутрішні процеси кожного з них;

економіка – грошові, матеріально-технічні процеси світу;

культура – процеси обміну цінностями, формування світогляду та світорозуміння;

наука – накопичення знань та розподілення досягнень науково-технічного прогресу;

релігія – віросповідання різних

груп соціуму та їх вплив на життя світу;

війна та мир – процеси з урегулювання військових конфліктів між великими учасниками міжнародної арени та внутрішні конфлікти окремих суб'єктів;

екологія – процеси з контролю зв'язку діяльності людства з природою, боротьба з катастрофами техногенного і природного характеру;

медицина – боротьба із захворюваннями, підняття рівня здоров'я людства.

Цей список лише мала частина складників формування світового порядку. Окрім того, кожна сфера має зв'язки одна з одною. Вплив може бути як незначним, так і створювати неможливість однієї групи існувати без взаємодії з іншою.

Кожна сфера є важливою гранню існування суспільства, тому складно назвати якусь важливою, а іншу ні. Негативні процеси в одній прямо чи приховано завдають шкоду всім іншим. Саме тут розкривається роль права і світового правового порядку. Право у своїй багатогранності включає регулювання відносин як у середині всіх сфер, так і одна з одною.

Роль світового правового порядку в загальному світопорядку можна порівняти з диригентом оркестру. Право формує та описує у своїх нормах наявні чи можливі зв'язки за загальноприйнятими стандартами, моральними цінностями та досягненнями правових наук. Воно підтримує сталість таких відносин, бореться з руйнівними процесами, а також є основоположником нових.

3.7. Основні фактори, які здійснюють вплив на формування парадигми міжнародних відносин

Під парадигмами міжнародних відносин розуміють певні концептуальні моделі постановки та вирішення єдиного взаємопов'язаного комплексу впорядкованих завдань та проблем, пов'язаних із відстоюванням національних інтересів на міжнародній арені. Вказані парадигми в конкретно-історичних умовах жорстко регламентують як формулювання проблем міжнародних відносин, так і характер державно-управлінських рішень щодо їхнього розв'язання.

Протягом другої половини ХХ століття держави, використовуючи геополітичні побудови та геостратегічні підходи, створювали союзи та блоки, встановлювали сфери впливу, розробляли концепції міжнародної та національної безпеки, обґрунтовували воєнну політику та стратегію.

Тобто зовнішня політика та стратегія держав ґрунтувалися на геополітичній парадигмі міжнародних відносин. Суть останньої полягала в захисті національних інтересів, який розглядався як недопущення іноземного втручання у внутрішні справи, забезпечення непорушності кордонів – як політичних, так і економічних, а також на відстоюванні певних ідеологічних поглядів.

Досить важливо при цьому є те, що реалізація геополітичної стратегії ведеться виключно на державному рівні і передбачає певний симбіоз геополітики й стратегії, який призводить до досягнення конкретної мети (концентрації управління у світі для встановлення контролю над планетарними ресурсами), а також формування відповідних механізмів здійснення цієї стратегії. Під механізмом реалізації геополітичної стратегії розуміється системна цілісність норм, засобів і методів, що застосовується в різноманітних формах свого втілення суб'єктами суспільства з метою захисту національних інтересів на міжнародній арені.

Структурними компонентами системи формування та здійснення геополітичної стратегії держави є:

суб'єкти суспільства (державні і суспільні структури), які безпосередньо займаються формуванням та здійсненням геополітичної стратегії;

норми діяльності суб'єктів (концепції, доктрини, стратегії);

сукупність відповідних методів і засобів впливу геополітики як ідеології та стратегічної культури на систему формування та здійснення геополітичної стратегії.

Сьогодні контроль над простором досить диверсифікований і в більшості випадків не може бути описаний в категоріях прямого військового або політичного контролю. Із розвитком технологій, із зростаючою взаємозалежністю світу контроль над простором набуває нових, часто транснаціональних форм, таких як економічний, комунікаційний, інформаційний контроль. Це пов'язано із розвитком цивілізації та освоєнням нових вимірів простору, що в свою чергу призводить до непридатності традиційних форм контролю, зокрема, прямого військового контролю. Так, поряд із повітряно-космічним та інформаційним просторами наприкінці ХХ століття сформувався ще більш актуальний простір, який отримав назву геофінансів. Це – глобальний фінансовий ринок, темпи росту якого нині в декілька разів перевищує швидкість зростання світової торгівлі та дивергенції виробництва. Простір, де інтенсивно розвиваються власні високі технології.

Нині реально стверджується на планеті порядок, який більше проявляє себе як порядок економічний – панеконіка. Глобальна економіка – це здійснена світова революція ХХ століття і вона стає повсюди панівною системою. За таких умов, військовий контроль все більше відходить на другий план, поступаючись економічному, а використання військової сили в цьому контексті все частіше зводиться до обмеженої та превентивної демонстрації намірів її застосування, а також вражаючих технічних можливостей, аніж до повномасштабного застосування бойової могутності як такої.

Є всі підстави стверджувати, що кінець 1990-х років охарактеризувався остаточним переходом міжнародних відносин з геополітичної на геоекономічну парадигму розвитку. Такі дослідники, як, зокрема Д. Хелд, В. Дергачов вважають, що сучасний світ живе по новим – геоекономічним, а не геополітичним законам. Геоекономіка має власний простір – геоекономічний, в якому розгортається діяльність акторів сучасних міжнародних відносин (постіндустріальних держав, ТНК, міжнародних організацій), що ґрунтуються на геоекономічній парадигмі. Остання, в свою чергу, ґрунтується на забезпеченні національних інтересів, які розглядаються як забезпечення високих темпів економічного росту через інтернаціоналізацію господарських зв'язків і поступове «відкриття» національних кордонів заради руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій.

Досить важливим при цьому є те, що реалізація геополітичної парадигми міжнародних відносин ведеться переважно, якщо не виключно, на державному рівні, тоді як геоекономічної – засобами не лише держави, але й приватного бізнесу. Е. Люттвак, визначив перехід від геополітики до геоекономіки як переміщення конфліктної логіки зі сфери політики у сферу бізнесу і комерції. Це означає, що стратегія держав постіндустріальної цивілізації, міжнародні відносини яких ґрунтуються на геоекономічній парадигмі міжнародних відносин, вже не пов'язана із завоюванням територій чи прямим підкоренням економічного простору противника. Вона швидше націлена на нав'язування оточенню своєї волі і бачення майбутнього, на встановлення і

досягнення стратегічних горизонтів, які визначаються гео економічною конкуренцією і масштабами управління ризиками, на зміцнення чи підірив тої чи іншої системи соціально-економічних орієнтацій. З огляду на це боротьба за сфери впливу почала вестися за допомогою гео економічних стратегій.

Під гео економічними стратегіями сьогодні розуміють методи контролю над різноманітними ресурсними потоками та управління міжнародними виробничими ланцюгами в межах планети, з метою участі суб'єктів міжнародних відносин в створенні і перерозподілі світового валового продукту. Тому стратегія великих держав, починаючи з кінця ХХ більше спрямована на встановлення контролю над потоками інформації, товарів, послуг, капіталів, робочої сили, аніж над простором. Це свідчить про перехід від статичного до динамічного використання простору.

3.8. Тенденції щодо змін парадигми міжнародних відносин в умовах формування нового світового порядку

В останнє десятиріччя міжнародна спільнота зіткнулася з низкою викликів та загроз міжнародному миру та безпеці. Глобальні проблеми, з одного боку, зумовлюють необхідність спільних зусиль держав для їх розв'язання, а з іншого – нівелюють значущість національних зусиль в міжнародних відносинах і, таким чином, розмивають національний суверенітет. Тому, на перший погляд, здається, що в умовах глобалізації орієнтація на національні держави в питаннях міжнародної взаємодії це шлях в минуле, а не орієнтація на майбутнє. Насправді ж, має місце певне ослаблення впливу держав в зовнішньому середовищі, тенденція до зростання пріоритетності інтересів міжнародного співтовариства над національними та більша відкритість національних кордонів та ринків, зокрема для товарів і послуг.

Виклики та загрози, які виникають у міжнародному середовищі із-за трансформації під впливом глобалізації світового порядку, зумовлюють необхідність належного управління міжнародними відносинами. Сучасний світовий порядок – це фіксований спосіб регулювання та стан міжнародних відносин в середовищі, де є і продовжують виникати десятки суверенітетів зі своїми системами цінностей, устремліннями. При цьому дія однієї держави на міжнародній арені, як правило, зачіпає інтересах інших, особливо сусідів, а найбільш чутливою є сфера безпеки.

Консервативне політичне мислення ототожнює світовий порядок з ситуацією статус-кво, а ліберали схильні розглядати світовий порядок у контексті еволюції міжнародного співтовариства в світове глобальне суспільство. Водночас, як правило, той чи інший світовий порядок забезпечує досягнення низки цілей співтовариства держав, які для них є необхідними та життєво важливими, а також загальних для всіх цілей.

Серед перших цілей необхідність збереження наявної міжнародної системи, оскільки які б розбіжності не існували між державами, всіх їх об'єднує упевненість в тому, що нинішня система їх взаємодії, сприятлива для них.

Другі цілі, досягнення яких забезпечує світовий порядок – це передусім, збереження незалежності (суверенітету) кожної держави та збереження миру. Досягнення цілей, які є загальними для всіх, пов'язане із вирішенням, зокрема, питань обмеження використання сили, дотримання прав людини та міжнародних угод, забезпечення політичної стабільності та легітимності дій на міжнародній арені.

Становлення того або іншого світового порядку є результатом світових процесів та змін конфігурації сил на міжнародній арені. З початком ХХІ ст. в міжнародних відносинах почала набирати силу тенденція, яка свідчить не просто про зміну однополюсного світу на багатопольсний, а про необхідність зміни способу світорегулювання в умовах глобалізації.

Основними способами світорегулювання є силовий або нормативний, тому наслідки його вибору можуть мати фундаментальне значення.

Якщо парадигма міжнародних відносин ґрунтується на силі, то мають місце проблеми, з якими людство вже стикалося впродовж всієї своєї історії.

Міжнародні відносини, в основі яких загально визнані норми міжнародного права, можуть із-за необхідності для міжнародної спільноти розв'язати глобальні проблеми безпеки, відкрити

принципово нові горизонти побудови світового порядку та міжнародного співробітництва.

Таким чином, міжнародна спільнота сьогодні переживає важливий етап формування нового світового порядку в основі якого зміна парадигми міжнародних відносин.

Місце інструментів силового регулювання, які впродовж всієї історії людства традиційно використовувалися при вирішенні міждержавних суперечностей, поступово займають нормативно-правові інструменти, використання яких ґрунтується на загальноприйнятних правилах поведінки та взаємодії держав на зовнішньополітичній арені.

Це дозволяє сподіватися на успіх у пошуку адекватних відповідей на виклики та загрози людству, які постійно генеруються процесами глобалізації.

Дійсно, перевага у використанні нормативно-правових інструментів у порівнянні із силовими при вирішенні тих чи інших проблем світового співтовариства полягає в тому, що, зокрема:

сила відображає можливості, інтереси однієї могутньої держави або групи країн, а правові норми – інтереси світової спільноти, оскільки вони приймаються на міжнародній арені за згодою більшості, а тому вони більшою мірою відображають баланс інтересів, ніж інтерес однієї держави (групи держав);

норма, як категорія міжнародних відносин, що прийнята згідно певної процедури, є більш стійкою та стабільною, ніж сила, інтенсивність якої постійно змінюється в часі і просторі;

норма є більш демократичною в порівнянні з силою, оскільки остання, передбачає насильство або примус, тоді як норма відображає згоду, яка ґрунтується на компромісі.

Є дві важливі передумови щодо запровадження та ефективного функціонування нормативної система міжнародних відносин, як важливого кроку на шляху формування глобального суспільства: усвідомлення кожною державою факту, що вона не одна в світовій спільноті, що є й інші країни зі своїми національними інтересами, які необхідно поважати та враховувати, а також формування у кожної держави переконання, що їй вигідно виконувати певні норми поведінки, ніж порушувати їх.

Варто також зазначити, що зміна парадигми міжнародних відносин, яка передбачає надання пріоритету нормативно-правовим інструментам при врегулюванні міждержавних суперечностей нашоветується на значні труднощі, які, зокрема, зумовлені такими чинниками:

різним рівнем розвитку національних держав, що породжує значну диференціацію у баченні ними свого місця та ролі в світі, знаходить відповідне відображення у готовності держави прийняти одні норми та правила та відкинути інші, які, на її думку, не відповідають її інтересам;

недосконалістю та незавершеністю формування правової основи нормативної системи міжнародних відносин, оскільки нормативне регулювання вказаних відносин стало на шлях інтенсивного розвитку тільки по закінченні “холодної війни”;

як правило, норми (правила) у міжнародних відносинах є політичними зобов'язаннями, а не правом, вони стають легітимними лише тоді, коли світова спільнота починає усвідомлювати, що виконувати їх вигідно.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте наукову природу теорії міжнародних відносин.
2. Розкрийте особливості наукової сутності теорії міжнародні відносини та її місце в суспільних науках.
3. Розкрийте зміст поняття «соціальний порядок».
4. Розкрийте зміст поняття «політичний порядок».
5. Розкрийте зміст поняття «порядок у світовій політиці».
6. Розкрийте взаємозв'язок змісту понять «міжнародний порядок» та «світовий порядок».
7. Розкрийте сутність світового правового порядку, як соціального явища, його ознаки та функції
8. Чому право є одним із чинників формування нового світового порядок?
9. Які основні фактори здійснюють вплив на формування парадигми міжнародних відносин?
10. Якими є тенденції зміни парадигми міжнародних відносин в умовах формування нового світового порядку?

ЛЕКЦІЯ 4. Позичювання держав в геополітичному просторі у контексті їх безпеки та формування багатополюсного світу

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 4.1. Геополітичне позиціювання як фактор національної безпеки
- 4.2. Моделі національної безпеки як результат геополітичного позиціювання інших держав
- 4.3. Моделі національної безпеки як результат усвідомлення цивілізаційної ідентичності
- 4.4. Геополітичні ознаки формування нового світового порядку
- 4.5. Основні чинники, які визначають динаміку формування нового світового порядку

4.1. Геополітичне позиціювання як фактор національної безпеки

Відмінності у геополітичному позиціюванні «великих» та «регіональних» держав. Геополітична ідентичність держави часто подається як універсальна характеристика геополітичного позиціювання держави. В плані розкриття сутності геополітичного, міра «універсалізму» має наочний і «кількісний» вимір. Цей вимір визначається не стільки через формальний принцип географічних розмірів держави, скільки через «масштаб гегемонії», яку вона спроможна нав'язати по відношенню до інших держав світу. Прикладом класифікації держав, виходячи з цього імперативу є розподіл держав на «великі держави» та «регіональні держави». Ця класифікація є дуже приблизною. Так, згідно неї до «наддержав» відносили СРСР, хоча, за показниками розвитку своєї інфраструктури він до таких держав не належав.

Типовим прикладом геополітичного мислення в рамках цих кількісних категорій і, відповідно, прикладом тих висновків, які випливають з висхідних принципів геополітичної «гігантманії», є концепція З. Бжезинського, в якій обґрунтовується стратегія «американської гегемонії», позиціонування США як єдиної наддержави у світі.

Якщо порівняти принципи забезпечення національної безпеки «великої держави» та «регіональної держави», то можна дійти висновку, що для регіональної держави притаманна оборонна стратегія безпеки. Це означає, що регіональна держава, як типова «держава-нація», визначає свої національні інтереси у контексті захисту від «зовнішніх загроз». Тобто вище політичне керівництво регіональної держави мислить в категоріях Вестфальської системи, де головним принципом є принцип суверенітету. Для вказаного керівництва програма мінімум в сфері національної безпеки полягає в тому, щоб зберегти державний суверенітет та нейтралізувати вплив факторів, які можуть позначитися на спроможності держави впливати на процеси, які відносяться до її юрисдикції (політичні, економічні тощо). Таким чином, сфера «національних інтересів» регіональної держави обмежується її географічним оточенням.

«Велика держава» діє за логікою, що виходить за рамки компетенції «держав-націй». Тому для неї не є обов'язковим невтручання у внутрішні справи тієї чи іншої держави, тобто порушення її суверенітету. Зумовлено це тим, що сфера інтересів «великої держави», відповідно, до уявлень про її «національну безпеку», полягає не в захисті від зовнішньої експансії, а в забезпеченні можливості самому здійснювати експансію, а відтак втручатися у внутрішні справи іншої держави. Це означає що безпекові стратегії «великої держави», мають (відверто або приховано) експансіоністський та гегемоністський характер, інколи навіть характер агресивний, а не оборонний.

З огляду на викладене не випадково, що міркування З. Бжезинського в його тепер уже хрестоматійній для геополітичного мислення книзі «Велика шахівниця» починається з тез про гегемонію та «світове панування» у контексті того, що США є єдиною в світі «наддержавою». Варто нагадати, що його геополітичний проект та розуміння національної безпеки США ґрунтуються на наступних передумовах.

1. Сфера національних інтересів США як світової "наддержави" на відміну від регіональної держави поширюються на всю «земну кулю». Ця теза ілюструється положенням про те, що найголовніші з цих інтересів пов'язані з регіоном, віддаленим за тисячі кілометрів від кордонів США, а саме з Євразією. Саме вона для З.Бжезинського є «великою шахівницею», де відбувається основне геополітичне суперництво між провідними акторами системи міжнародних відносин. Основна його теза в цьому контексті має вигляд максими: «Головний геополітичний приз для Америки – Євразія».

2. Політика, що забезпечує національну безпеку США принципово має активний наступальний характер, що передбачає постійну політичну, економічну, воєнну і культурно-ідеологічну присутність США в євразійському регіоні. Основна мета присутності полягає в активному формуванні євразійського середовища, яке на його думку має бути оптимальним для реалізації національних інтересів США.

3. Основні загрози для США, які виникають в наслідок такого їх позиціонування в геополітичному просторі полягають в можливості появи сильної держави в регіоні, яка б могла конкурувати зі США за контроль над регіоном або суттєво послабити їх монопольне домінування. З.Бжезинський чітко прописує алгоритм «нейтралізації» цих загроз, в основі якого теза: «розділюй та пануй!». У практичному плані реалізація цього алгоритму зводиться до наступного:

чіткого виявлення динамічних євразійських держав, які можуть перехопити стратегічну ініціативу у США в регіоні;

виявлення держав, які самі не можуть бути активним геополітичним гравцем, але можуть стати «каталізатором» такої гри;

здійснення керівництва (комплексного контролю) над «динамічними державами» та налагодження «обережних відносин» з державами-каталізаторами. Що означають ці «обережні відносини» З.Бжезинський не роз'яснює, проте історичний досвід свідчить, що може йти мова про більш «жорсткі» сценарії американської стратегії, аж до військового втручання.

Уявлення про «національну безпеку» США та Росії у контексті їх геополітичного позиціонування. Для порівняння уявлень про «національну безпеку» США та Росії у контексті їх геополітичного позиціонування доцільно конкретизувати тезу «парадигми присутності».

В останні 15 років Російська Федерація намагається фактично копіювати геостратегічні дії США, намагаючись:

відновити свій статус наддержави, пам'ять про яку постійно відновлює;

реалізувати стратегію «формування навколишнього простору», яка є виключно прерогативою наддержави.

Водночас особливістю позиціонування Росії є усвідомлення тієї обставини, що за наявних обставин, вона не спроможна на контроль над всією Євразією. Винятком в сучасному геополітичному мисленні в аспекті проблематики національної безпеки є ідеї О. Дугіна, які свідчать про їх паралелізм та симетрію з проектом З. Бжезинського. Проте різниця між ними полягає в тому, що панування США є об'єктивною реальністю, в той час як проект О.Дугіна про «антиамериканський євразійський пакт» є поки що химерою.

У відповідь на парадигму американського контролю над Євразією О. Дугін формулює проект «об'єднання Євразії під керівництвом Росії». Проект передбачає вісь «Москва-Берлін», «Москва-Тегеран» та «Москва-Токіо». Підсумовуючи цю геополітичну перспективу створення нової Імперії с центром у Росії, він не приховує, що це об'єднання буде здійснено «проти Америки».

Поки що більш менш формується вісь «Москва-Тегеран». Щодо формування вісі «Москва-Берлін», то було досить багато зроблено (ті ж Північні потоки). Проте завдяки комплексним зусиллям США відносини Російської Федерації та Німеччини зараз перебувають мабуть у найгіршому стані після Другої світової війни, що свідчить про те, що формування вказаної осі США дійсно розглядали як загрозу для своїх національних інтересів. Про формування осі «Москва-Токіо» взагалі не варто говорити, оскільки до цього часу відсутній навіть мирний договір між Японією та Російською Федерацією, який би підсумував наслідки Другої світової війни. Зазначимо також що в Японії та Німеччині (члена НАТО) знаходяться американські війська. Тому в сучасних умовах формування (переформатування) нової архітектури світового порядку на думку переважної

частини російських геополітиків парадигма присутності Росії поки що обмежена простором колишнього СРСР, який вона вважає «зоною своїх стратегічних інтересів».

Таким чином, Росія усвідомлює себе поки що як регіональна наддержавка. З точки зору такого позиціонування до сфери її «національної безпеки» належить всі процеси, які відбуваються в пострадянських країнах. Ця «парадигма присутності» є свого роду візитною карткою російської стратегії та тією аксіомою, що неодноразово підтверджується заявами політичного керівництва Російської Федерації. Основи російської «парадигми присутності» були закладені у 90-ті роки. К.Гаджієв формулював цю парадигму так: «За великим рахунком безпека Росії буде залежати від того як у неї будуть складатися відносини з Україною, Білорусією, Казахстаном та іншими країнами СНД. Економічна, політична, культурна присутність в цих країнах відповідає довгостроковим національним інтересам Росії». Вказана парадигма співвідносить геополітичні претензії РФ, уявлення про її національні інтереси та національну безпеку, уявлення про те, як їх забезпечувати шляхом формування геостратегії «присутності». Новітні розробки в цій галузі практично нічого не додали до цієї стратегії крім проекту «збирання Імперії», який є нічим іншим як логічним завершенням завершенням згаданої стратегії.

Окрім того, завдяки комплексним зусиллям США та їх західних союзників в останні десятиліття практична реалізація Російською Федерацією «парадигми присутності» та становлення її як регіональної наддержавки наштовхнулася на величезні труднощі. Серед них не тільки російсько-українська війна, а й досить прохолодні відносини з Казахстаном та іншими пострадянськими країнами, які не стали членами НАТО (Грузія, Азербайджан та інші). Це означає, що США досить серйозно поставились до російської «парадигми присутності» та вжили вичерпних заходів для того, щоб вона не була реалізована в найближчій перспективі, а Російська Федерація не перетворилась на регіональну наддержавку.

4.2. Моделі національної безпеки як результат геополітичного позиціонування інших держав

Моделі національної безпеки, часто є наслідком реакції на «цивілізаційне позиціонування» іншою державою чи групою держав. Вони також включають стереотипи мислення політичних еліт і населення, які усвідомлюють свою цивілізаційну ідентичність. Цей тип усвідомлення своєї цивілізаційної ідентичності та уявлень про свою національну безпеку, яка впливає з цього позиціонування, можна визначити як «інтеріорізацію погляду Іншого» (за термінологією психоаналізу Ж.Лакана) замість вироблення такої ідентичності на власній основі. Ця інтеріорізація має безліч відтінків і може виглядати як агресивне несприйняття такого нав'язаного ззовні сценарію, а може навіть не здогадуватися про цей факт і сприймати себе крізь призму «погляду Іншого» як незаперечний факт. Проблему «цивілізаційної ідентичності» можна проілюструвати на прикладі такої ідентифікації як «людина Сходу».

В побутовому та академічному мисленні «Схід» сприймається як певний ареал «культурної та цивілізаційної географії». До недавнього часу майже ніхто не замислювався над тим, що «Схід» є нічим іншим як проекцією «погляду людини Заходу», продуктом евроцентризму та належить до географії уявної. Насправді «Схід» є не просто нейтральний, неструктурований, але й демонізований, тінь «Заходу», світ Таємниці, що несе для «Заходу», загрозу. Відгомонам такої фобії західної людини є міфологічна конструкція С.Хантінгтона, передумова якої базується на постулаті абсолютної неможливості діалогової комунікації між «Заходом» та мусульманським «Сходом».

Деконструкцію згаданої передумови пов'язують з ім'ям Е.Саїда та його бестселером «Орієнталізм», який будучи «людиною Сходу» але з західною освітою зміг виявити, що те, що сприймалося багатьма поколіннями як об'єктивна культурно-географічна реальність, є нічим іншим як онтологією «західного погляду» або «західних проекцій» на ряд регіонів світу, що сприймалися європейцями як «світ Іншого».

Спроба аналогічної деконструкції була здійснена іншим представником Сходу А.Малеком, який поставив під сумнів «європо-центристську парадигму» в її універсалістських ілюзіях. Замість

європо-центристського бачення, де «Захід» персоніфікує «універсальний вимір», а «Схід» – «локальний», він запропонував альтернативну універсалізові цивілізаційну модель. Він пропонує розглядати світ у вигляді трьох взаємопов'язаних кіл: цивілізацій, культурних зон і націй (або «національних утворень»). За його думкою, існують тільки дві «цивілізації» – індо-арійська та китайська. Всередині кожної – чисельні культурні зони.

В індо-арійській – єгипетська античність, греко-римська античність, Європа, Північна Америка, Африка на південь від Сахари, арабо-ісламська та ірано-ісламська культурні зони, а також більша частина Латинської Америки. В китайській – Китай, Японія, Центральна Азія, Південно-Східна Азія, індійській субконтинент, Океанія та азіатсько-ісламська зона.

Таким чином А.Малек запропонував альтернативний проект «цивілізаційної ідентичності» поставивши питання питання деконструкції європо-центризму. Його робота цікава тим, що в ній не просто ставиться питання перегляду традиційних поглядів в суто академічній площині, але надається «феноменологія переживань» людини, якій нав'язується за універсалістської перспективи відверто «меншо-вартісна» цивілізаційна ідентичність.

А.Малек писав: «Одним з аспектів електронного постмодерного світу є те, що значно посилилися стереотипи, за якими розглядається та оцінюється Схід. Телебачення, кінофільми і всі засоби масової комунікації втискають інформацію у все більш і більш стандартизовані форми. У тому плані, в якому йдеться про Схід, стандартизація та культурна стереотипізація інтенсифікували вплив створеної в ХІХ ст. академічної та романтичної демонології «таємничого Сходу». І ніде це не проявляються так виразно, як у способах сприйняття Близького Сходу. Три речі сприяли перетворенню навіть найпростішого уявлення про арабів та іслам на глибоко політизоване, майже пронизливе чутливе сприйняття:

по-перше, історія загальнопоширеної антиарабської та антиісламської упередженості на Заході;
по-друге, боротьба між арабами та ізраїльським сіонізмом і її вплив на американських євреїв, як і на ліберальну культуру й населення в цілому;

по-третє, майже цілковита відсутність будь якої культурної позиції, що або ж уможливила б ідентифікацію з арабами та ісламом, або ж дозволяла б неупереджено їх обговорювати.

І далі, пояснюючи свою особисту заангажованість в цю проблему «нав'язаної ззовні ідентичності», в рамках якої за концептом «Схід» ховається не об'єктивна культурно-географічна реальність, а «грандіозний британський та французький проекти», автор додає: «Отже зв'язок між знанням і владою, який створив образ «людини зі Сходу», такого собі «азіата», й, у певному розумінні, відмовив йому в праві бути нормальною людиною, для мене не просто питання суто академічного інтересу».

Який вплив мають згадані «цивілізаційні проекції» на цивілізаційну ідентичність «країни-об'єкта»? Що в першу чергу впливає на уявлення про свою безпеку в наслідок сприйняття/несприйняття подібного «цивілізаційного позиціонування ззовні»?

С. Жижек проаналізував один з сценаріїв подібної «відповіді» на виклик «обезцінюючої» ідентифікації з точки зору «Іншого» – сценарій «ressentiment» (французькою це слово означає щось на кшталт «злобної помсти»). На багатьох прикладах сучасності та прикладах творів мистецтва, він показав, що за деструктивним сценарієм «ressentiment» криється логіка агресивного прийняття наведеної обезцінюючого образу, діє формула: «Ми – такі, якими ви нас себе уявляєте, а, можливо ще гірше». Ця логіка пов'язує, на перший погляд такі несхожі соціальні процеси як грабунки в Нью-Орлеані після урагану «Катріна» та підпалювання автомобілів з боку арабського населення у Франції.

І в першому, і в другому випадках носіями деструктивної поведінки виявилися ті соціальні прошарки, темношкірі в Нью-Орлеані, араби – у Франції, на яких неорасистська права ідеологія сьогодення здійснює згадані негативні проекції як на носіїв всіх соціальних лих та винуватців всіх соціальних проблем. Безглузда жорстокість пограбувань та відсутність соціальних мотивів або соціальних вимог під час підпалювання автомобілів дозволила С.Жижеку обґрунтувати припущення, що виявлена агресія була виявом безсилої помсти глухому куту нав'язаної «Іншим» цивілізаційної ідентичності, якій нема альтернативи.

Щоб проілюструвати цю модель більш докладно необхідно її конкретизувати за допомогою концепту Номо Sacer, який ототожнює людину і/або спільноту з чистим об'єктом. Особливість подібної «об'єктивізації» полягає в тому, що людина/спільнота зводиться до статусу Речі, а в тому, що вона передбачає, за влучною характеристикою Дж. Агамбена «неможливість свідоцтва», тобто повну безсуб'єктність. Це не означає передумови можливості та легітимізації насильства по відношенню до цих «людиноподібних об'єктів», оскільки, як точно зазначив С. Жижек Номо Sacer може бути предметом як дисциплінарного примусу, так і «братньої любові», але ніяк не діалогу з рівними.

Ми маємо чисельні свідоцтва подібного позбавлення можливості свідоцтва в історії – фігура єврея в нацистській Німеччині, палестинця, або більш універсалізованої фігуру «арабамусульманина», серба. Частково цей проект цивілізаційної «гомосасерізації» стосується і українців.

Певний внесок в зазначену стратегію внесло і західне співтовариство, яке за всю історію української незалежності недвозначно давало Україні зрозуміти, що, з одного боку на цю державу покладаються «особливі» надії в плані її перетворення на рівного демократичного «партнера», а, з іншого, дозволяло собі знакові дії з приниження України як «неповноцінного суб'єкта».

В цілому згадана «десуб'єктивізація» України з точки зору її позиціонування західним співтовариством була втілена ще у відомому вислові З. Бжезинського про Україну як «прокладку» між двома «цивілізаційними світами». Іншими словами, тут наявна стратегія відношення до українця як до Номо Sacer, тобто, з одного боку до об'єкта «любові», або «гуманітарної допомоги». З іншого боку – як до об'єкта «дисциплінарного тиску». Прикладом останнього могли бути звинувачення у торгівлі зброєю на початку війни в Іраку і комплексу «Кольчуга», зокрема. Типовість тієї ситуації полягала в тому, що Україні закидали, з одного боку, як «небезпечній» країні, примушуючи виправдовуватися, а, з іншого – її виправдань не чули, тим самим відтворюючи ситуацію «неможливості свідоцтва».

Подібне позиціонування України як країни «у проміжку» було вкрай небезпечним для вироблення адекватної стратегії її національної безпеки, хоча це позиціонування з точки зору не несло відвертих «цивілізаційних акцентів», все ж таки в його основі лежала передумова «неєвропейськості» України, її належності якщо не до «російської», то хоча б до «радянської цивілізації».

Аналогічна «гомосасерізація» України відбувалася і в рамках російської геополітичної стратегії, тільки в незрівнянно більших масштабах та з залученням «цивілізаційної риторики». Для цієї стратегії було характерно взагалі презирливе відношення до всіх країн «лімітрофу» як до неповноцінних геополітичних суб'єктів. Однак крім цього приниження, типовим проявом цієї «гомосасерізації» була претензія на «особливі відносини», на «любов» або «братню дружбу» між народами. Достатньо згадати «формули любові» в «Великому Договорі», в виголошенні «Року України» в Росії тощо. В цьому аспекті «гомосасерізації» Україна позиціонувалася не як «Інший», а як «свій», тільки не зовсім рівний та «повноцінний». Типова формула «старшого брата» в рамках цього пропагандистського штампу означає акцентування України як «недорослого» партнера, партнера якого потрібно любити, але яким треба керувати.

4.3. Моделі національної безпеки як результат усвідомлення цивілізаційної ідентичності

Перемога «помаранчевої революції» суттєво змінила акценти в стратегії «гомосасерізації» України. Ця зміна полягала в тому, що в опозиції «дисциплінарний тиск/братня любов» акцент робився на її першій складовій. В цьому новому контексті з'явилася і «цивілізаційна проблематика», де Україна була поміщена в більш загальний російській «антизахідний цивілізаційний проект». Врешті-решт оформилися тенденції в українсько-російських відносинах, за яких Україна позиціонується в якості держави, де дії «антиросійський режим» та «форпосту», який треба відвойовувати від «Заходу». За великим рахунком це стало ідеологічним підґрунтям

російської політики щодо України, яка в кінцевому підсумку призвела до російсько-української війни.

Очевидно, що «концентрація» в «помаранчевому проекті» таких характеристик як «прозахідний», «ліберальний», «антиросійський» в геополітичному аспекті створює передумови для широкомасштабної антиукраїнської пропаганди, а термін «націонал-оранжизм» став «концентратом» ідеологічно ворожою для Росії сили. В контексті сучасної російської «національної ідеї» ідеологема «націонал-оранжизму» протиставляється ідеології «істинних державників». Водночас деконструкція «помаранчевого проекту» фактично означає «делегітимізацію» «українського проекту», що спирається на постулат незалежної, суверенної держави. Тому в російському публічному та академічному просторі все частіше ставляють під сумнів принцип українського суверенітету. Йдеться про наступне.

1. Україна не є «державоутворюючою нацією» і не може за визначенням відбутися як самостійна держава. Ця теза, виголошена В.Сурковим, постійно відтворюється в російському медіапросторі.

2. «Українці взагалі не є самостійною нацією». Суть цієї тези полягає в тому, що українська національна ідентичність не є результатом «природно історичного процесу», а є виключно ідеологічним «штучним» продуктом, що має антиросійську спрямованість, що українці є частиною «спільноросійського етносу». Це дозволяє ставити знак рівності між ідеєю української незалежності та «антируськості», робити висновок, що «Україна за своєю природою антирусська та підтримувати в російському публічному просторі та на рівні вищого політичного керівництва ідеологему «розділеної нації», що стала сьогодні безальтернативною.

3. Україна не володіє повним суверенітетом над своєю територією». В цій небезпечній для національної безпеки тезі ставиться під сумнів територіальна цілісність України, а її територія розглядається чимось на кшталт «аренди». Так, В. Третьяков, розглядає українську стратегію євроатлантичної інтеграції як «форсовану передачу суверенітету над традиційно російськими територіями» під «суверенітет іноземних держав», що дає Російській Федерації право перегляду територіальних угод та анексії зазначених територій. Ця теза неодноразово звучала і в висловлюваннях В. Путіна про протидію з боку Росії «втручання у внутрішні справи України» будь яких держав.

4. «Обґрунтування» можливості безпосереднього втручання у внутрішні справи України. Ця можливість впливає з усіх аспектів російського ідеологічного міфу про Україну, однак стратегія на «жорсткий курс» по відношенню до держав «близького зарубіжжя» посилює фактор чисто «кількісного» нарощування подібного втручання та обумовлює появу нових його форм та технологій. «Спеціальна військова операція» є саме такою технологією.

5. Активізація пропагандистської складової російської гуманітарної політики по відношенню до України. Вона містить всі перелічені пункти з протидії формуванню української ідентичності та нав'язуванню ідентичності «спільноросійської», вихованню «інтеграціоністського світогляду» у населення України. Велику роль в вирішенні цієї задачі відіграють ідеї спільної «праслов'янської цивілізації», спільної історичної долі, православної ідентичності тощо.

Проаналізована ситуація в Україні в аспекті її зовнішнього «цивілізаційного позиціонування», дозволяє зробити наступні висновки щодо проблем забезпечення національної безпеки.

Небезпечність зазначеного цивілізаційного позиціонування полягає в культивуванні світогляду «неспроможної нації», «неспроможної держави» і відсутності свого «цивілізаційного коду». Ця ситуація створює кризу «універсальної ідентичності». З боку західного співтовариства Україна не є членом ЄС, тобто не є «Європою», в наслідок чого позбавлена «універсального виміру». З боку Росії пропагується положення, що цивілізаційна ідентичність України можлива лише у якості частини «спільно-російського світу», тобто сама по собі вона не є носієм ні державної, ні цивілізаційної «ідеї», а є «відтворенням маргінального проміжку».

Наслідком подібної подвійної «десуб'єктивізації» може бути «повзуча десуверенізація політичної свідомості». Оскільки у випадку, коли відбувається інтеріоризація «погляду Іншого», то можлива відповідь у вигляді деструктивного, нігілістичного сценарію у вигляді формули «Ми такі,

якими ви нас хочете бачити», що у нашому випадку означає «нас таких в світі немає» або «ми можливі лише як частина інших, більш могутніх цивілізаційних або державних утворень».

Варто акцентувати увагу на тому, що симптомом подібної десуверенізації свідомості є домінування інтеграціоністських сценаріїв у вигляді членства в більш потужних утвореннях над «суб'єктивним» сценарієм, основою якого має бути формула, що «Суверенітет, сильна держава, сильна армія, сильна економіка, сильна нація» - понад усе.

4.4. Геополітичні ознаки формування нового світового порядку

Світовий порядок відображує об'єктивну поточну картину у системі міжнародних відносин, де характер стосунків ґрунтується на потенціалі та геополітичному коді тої чи іншої країни. При цьому особливу роль відіграють великі країни, адже завдяки своїм перевагам у потенціалі вони можуть нав'язувати свою волю іншим державам (націям). А яким же буде новий світовий порядок?

Виходячи з тих подій, які переживає Україна та світ у зв'язку з повномасштабною військовою агресією РФ, слід казати про політичну та ціннісно-світоглядну кризу у сучасних міжнародних стосунках. Тому новий світовий порядок – це порядок, який настане коли буде подолана вказана криза.

Як зазначалося у попередній лекції поряд з категорією «світовий порядок» фахівцями також використовуються синонімічні поняття «міжнародний порядок», «системний порядок міжнародних відносин» та ін. В кінці ХХ ст. Р.Гілпіним були сформульовані уявлення про те, що в цілому системний порядок визначається в першу чергу наявністю системи (кодексу) загальноприйнятих правил поведінки суб'єктів міжнародних відносинах, а їх зміна може характеризувати зміну одного порядку іншим. Тому саме зміст вказаних правил міжнародної поведінки й визначає особливості світового порядку.

Якщо знаходяться країни, які систематично та демонстративно порушують ці правила, то це свідчить про початок процесу формування нового світового порядку. Вказаний процес віддзеркалює реальну світову політичну практику. У даному випадку принципово важливим є те, що співвідношення між правом та силою виступає індикатором того, куди рухається світ і якими будуть обриси нового світового порядку. Тому ігнорування або недостатня увага до силового чинника може завести ту чи іншу країну у глухий кут та зробити критично проблемними питання щодо забезпечення її національної безпеки,

Ще однією геополітичною ознакою формування нового світового порядку є порушення паритету (балансу, компромісів, основних домовленостей тощо) у стосунках між державами у контексті реалізації їх національних інтересів, як між ядерними країнами, так і неядерними, які значною мірою є заручниками перших. При цьому як зазначає Дж.Айкенбері міжнародний порядок не обов'язково має на увазі дії сторін за узгодженими правилами, він може втілювати практику поведінки, якої дотримується найсильніша країна, дії якої в цьому випадку можуть самі по собі ставати правилом як нормою, закріпленою ланцюгом прецедентів.

У даному випадку «Сила перетворюється в право, а примус – в борг». Іноді відбувається так, що беззастережне дотримання встановлених кимось міжнародних правил поведінки у реальній дійсності може поставити під жорстокий удар ту чи іншу державу (націю). З іншого боку, це може призвести до неприпустимих зловживань з боку «сильних цього світу», які самі для себе встановлюють умовні «червоні лінії». За таких умов середні та малі за потенціалом держави (нації) опиняються у ситуації необхідності постійного балансування між виконанням загальноприйнятих правил міжнародної поведінки та реалізацією власних національних інтересів, які здебільшого можуть не співпадати з інтересами та вимогами великих країн.

Таким чином, однією з геополітичних ознак нового світового порядку є протиріччя між потенціалом держав, їхніми національними інтересами та прагненням дотримуватися кодексу цивілізованої міжнародної поведінки.

Звичайно будь-який світовий порядок має багатосторонній характер. Водночас новий світовий порядок, який формується включає глобальний, континентальний, регіональний, геополітичний, цивілізаційний, культурний, національний та інші складові, а його формування відбувається під

впливом багатьох тенденцій. Передусім це провідна тенденція розвитку людства – глобалізація, яка є процесом всесвітньої уніфікації та інтеграції.

Чотири сили руйнують існуючий світовий порядок:

недержавні організації;

самовизначення нових націй;

зростаюча фінансово-економічна могутність ТНК;

зростаюча мобільність населення.

Водночас у світі все більше виникає супротив уніфікації способу життя «під Америку», Набирає обертів й протилежна глобалізації тенденція фрагментації та локалізації людських спільнот за національною, релігійною, культурно-цивілізаційною та політикою ознакою. Тому варто погодитися з Р.Хаас, що період стабільної однополярності закінчився і світ вступив в епоху полюсного порядку, що характеризується дифузійною силою і впливом, зростанням числа активних гравців, включаючи недержавних. Це означає, що у рамках такого світоустрою один полюс прийняття глобальних рішень відсутній (ослаблений), але немає і кількох конкуруючих між собою центрів, як в багатополарності.

На думку багатьох політологів, сьогодні окреслилася перспектива згортання глобалізації та поступового утвердження у якості провідної тенденції світового розвитку тенденції регіоналізації, коли світ буде поділений на макрорегіони зі своїми центрами впливу (багатополарна модель).

Принципово важливою тенденцією формування нового світового порядку є інформатизація та цифровізація в усіх сферах життєдіяльності людей. При цьому створенням квантового комп'ютера та штучного інтелекту розглядається як стратегічна мета для забезпечення майбутнього технологічного та інших форм світового лідерства.

Формуються демографічні дисбаланси (криза природного приросту населення в Європі та Північній Америці та демографічний бум в Азії та Африці) та відбувається демографічне перенавантаження планети. Тому врегулювання проблеми перенаселеності Землі, корегування міграційних потоків робочої сили, розв'язання демографічних дисбалансів становлять ще один проблемний блок та мету формування нового світового порядку.

Спостерігається екологізація міжнародних стосунків, коли міжнародні форуми все частіше присвячуються проблемам збереження природного довкілля. Крім того, багато країн потребують модернізації економіки, підвищення енергоефективності та переходу від викопного палива до чистої енергії. З іншого боку, глобальна зміна клімату стала визнаним фактом, який зумовлює необхідність активізацію міжнародних зусиль для розробки системи раннього попередження погодних подій, які несуть загрозу національній безпеці та життю громадян. Таким чином, екологізація міжнародних стосунків та необхідність адекватного реагування на глобальні кліматичні зміни є іманентною ознакою нового світового порядку.

Виникненням пандемії COVID 19 активізувало роль та розширення впливу біополітики. Йдеться про впровадження біологічних технологій соціального управління, які обґрунтовуються необхідністю «виживання людства». Проте наслідки їх впровадження потенційно несуть загрози як міжнародній так і національній безпеці, тому, безумовно є одним із важливих аспектів формування нового світопорядку.

Після розпаду СРСР набула тенденція загострення давніх та появи все нових збройних конфліктів, а найкрупніші міжнародні організації, такі як, зокрема ООН, ОБСЄ, ЄС, НАТО, які до цього були універсальними регуляторами міжнародних стосунків, поступово втрачають свою ефективність. Більше того, глобальна система колективної безпеки перебуває у затьожній кризі. В цілому ж військово-політична ситуація в світі за останні роки набула якісно нових ознак і продовжує швидко змінюватися, формуючись під впливом потужних і швидкоплинних процесів, які відбуваються у сфері міжнародних відносин. При цьому військово-силовий чинник дедалі більше попадає у центр уваги в геополітичних розкладах нового світового порядку та все більше абсолютизується багатьма країнами. Він є своєрідним компенсатором неспроможності держав створити власну «м'яку силу» із-за тотального домінування США в глобальному фінансовому, культурному та інформаційно телекомунікаційному. Тому військово-силовий чинник поступово витісняє міжнародно-правові фактори та стає сьогодні домінантою у новому світовому порядку.

4.5. Основні чинники, які визначають динаміку формування нового світового порядку

Складні та суперечливі трансформаційні процеси, які зумовлені викликами глобалізації, активізацією етнічних і релігійних чинників, кардинальними змінами міжнародного середовища та системи безпеки в цілому визначають перебіг та загальну динаміку формування нового світового простору. При цьому є всі підстави стверджувати, що ознакою першої фази формування вказаного світового порядку є загострення протистояння таласократії на чолі з США та телурократії на чолі з Китаєм. На цьому тлі, як неодноразова зазначали лідери Китаю та Російської Федерації сьогодні їх відносини мають стратегічний характер і вирізняються надвисоким рівнем довіри та взаємопорозуміння.

З огляду на викладене, війну Росії проти проамериканської України доцільно розглядати як своєрідну першу пробу сил. Це означає, що у будь-якому випадку завершення російсько-української війни відбуватиметься одночасно з формуванням нового світового порядку (нової системи міжнародних відносин), а питання контролю за комунікаціями, джерелами постачання ресурсів і технологій буде серед головних. Скоріш всього вказана система міжнародних відносин складатиметься з кількох ієрархічних структур, а її формування відбуватиметься в складних умовах “багатополярного протистояння” у взаємозалежному світі. Водночас, фактор взаємозалежності багатополярної міжнародної структури вселяє оптимізм, оскільки вперше в історії людської цивілізації дозволяє реалізувати принцип “єдності світу в його різноманітності”.

Загальновідомо, що універсальною передумовою індивідуальної та колективної діяльності є забезпечення людської безпеки. І хоча більша частина людської історії відбувалася за умов перманентних війн, все ж досягнення миру завжди було ідеалом людського життя. Після війн переважно встановлювався новий баланс сил, закріплений відповідною системою міжнародних відносин, як це, наприклад, було по завершенню Другої світової війни, коли сформувалася Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин.

Після закінчення «холодної» війни під впливом зіткнення різних інтересів і гострих конфліктів почала формуватися нова система міжнародних відносин. Вона утворюється на фоні розгортання процесу глобалізації, потужних технологічних змін, розвитку транспортних та інформаційних комунікацій. Типологічною ознакою формування нової системи міжнародних відносин є не тільки потужні технологічні зміни, розвиток транспортних та інформаційних комунікацій, все більш очевидна взаємозалежність національних економік, а й досить суперечливий процес пошуку нової ідентичності багатьма народами, які здобули незалежність на уламках імперій. Тому має місце взаємодія та конкуренція тенденцій, спрямованих, з одного боку, до “неімперіалістичної консолідації” різних культур та етнічних ідентичностей у контексті “соціокультурної глобалізації”, а з іншого боку, до контрнаступу старих і нових культурних форм ідентичностей.

Свого часу Р. Арон визначив критерії багатополюсної та біполярної систем міжнародних відносин.

У *багатополюсній системі* дипломатичне суперництво розгортається між кількома політичними утвореннями, які належать до одного класу. Тут можливі різні комбінації рівноваги, розриви відносин Альянсу належать до нормальних процесів дипломатії. У *біполярній системі* два політичні утворення є настільки вищим класом за інші, що рівновага є можливою лише у формі двох коаліцій, причому більшість інших держав змушені приєднуватися до одного із таборів, який очолюють великі держави.

Після розпаду СРСР в Росії культивується теза щодо американо-центричного світу як наслідку радянської поразки у холодній війні. У листопаді 2021 р. Росія офіційно висунула фактично ультиматум США і НАТО щодо “демонтажу” інфраструктури НАТО у Східній Європі та частково Центральній Європі (вимога – повернутись до статус-кво 1991 р.). Вказана інфраструктура розглядається політичним керівництвом Росії як реальна загроза її національним інтересам. Тому вона офіційно попередила керівництво США, ЄС та провідних країн-членів НАТО, зокрема Францію, Великобританію та Німеччину, що у разі ігнорування їх вимог, вони будуть вимушені вжити необхідні «військово-технічні» заходи. При цьому окремо зазначалося, що у цьому

контексті Україна розглядалась як першочерговий об'єкт "військово-технічної відповіді" колективному Заходу. Як відомо, США та країни-члени НАТО офіційно відкинули вимоги Росії і вона розпочала «спеціальну військову операцію», а по суті війну проти України.

Деякі аналітики стверджують, що позиція Росії відповідає імперативам епохи модерну, який культивував блоковий підхід до забезпечення безпеки. З ними можна було б погодитися, якби, наприклад, блок НАТО був на завершальному етапі свого існування (тобто саморозпуску, як колись Варшавський договір), а не навпаки – невпинно розширювався. Разом з тим, можна погодитися з тими, на думку яких постмодерна система міжнародної безпеки має вибудовуватися на основі поєднання ієрархічних і мережевих структур міжнародної системи. Проте її становлення ускладняється, зокрема через низку причин, зокрема через:

інерційний опір політиків будь-яким змінам;

консервацію традиційної геополітичної культури в основі якої принцип: один суб'єкт виграв – інший програв;

не залучення значної частини держав до реального прийнятті рішень у безпековій сфері;

дисципліна в системі міжнародних відносин та існуючий статус-кво, як і раніше підтримуються за рахунок сили (у різних її вимірах) та приниження;

зроблені помилки потужних держав не визнаються, що продукує почуття незахищеності від образливих і насильницьких дій з їх боку;

масово та демонстративно ігнорується детальний та об'єктивний аналіз причин та наслідків збройних конфліктів, що мали місце та виникають, у тому числі після розпаду біполярної системи.

Фактично, на наших очах зникає світовий порядок, заснований на правилах, а домінантою у вирішенні конфліктів є сила у всіх її проявах. І фактично формується майбутній світ конкуруючих військово-політичних блоків.

Є думка, що колективні правила для гармонізації національних інтересів працюють до того часу, поки працюють інструменти та сили примушення до їх виконання і наявний центр легітимного лідерства, який забезпечує міцний колективний консенсус. Принаймні в певному регіоні світу. Відсутність згаданих передумов призводить до того, що не спрацьовують механізми міжнародних організацій, які мають запобігти виникненню збройних конфліктів. Російсько-українська війна тому підтвердження.

Окрім того, скоріш всього постмодерну багатополярну систему утворюють держави, які є регіональними лідерами та сформулюють на нових засадах окремі військово-політичні блоки (союзи). Тому розвиток та функціонування цієї системи відбуватиметься в умовах багатополярного протистояння у взаємозалежному світі. Це актуалізує розгляд питання щодо з'ясування ролі та місця воєнно-блокової політики, зокрема НАТО у "силовому" забезпеченні стабільності нового світового порядку та для більш ґрунтовного осмислення перспектив воєнної політики України стосовно її вступу до Альянсу.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Чому геополітичне позиціонування як одним факторів національної безпеки?
2. Дайте характеристику моделям національної безпеки як результату геополітичного позиціонування інших держав
3. Дайте характеристику моделям національної безпеки як результату усвідомлення цивілізаційної ідентичності
4. Які геополітичні ознаки формування нового світового порядку?
5. Які основні чинники визначають динаміку формування нового світового порядку

ЧАСТИНА 2

ВПЛИВ НАСЛІДКІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ

ЛЕКЦІЯ 5. Геополітичні інтереси держав та національна безпека України крізь призму формування нового світового порядку

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 5.1. Сутність геополітичних інтересів держав та закономірності їх формування
- 5.2. Інтеграційний чинник в геополітичних стратегіях та вплив глобальних проблем на формування геополітичних інтересів
- 5.3. Основні складові геополітичних інтересів держав
- 5.4. Виклики глобальній безпеці та виклики національній безпеці України крізь призму формування нового світового порядку

5.1. Сутність геополітичних інтересів держав та закономірності їх формування

Сутність геополітичних інтересів держав. Геополітичними інтересами у найбільш широкому значенні вважають національні інтереси, які безпосередньо пов'язані з геополітичними позиціями держави, прагненнями за рахунок природних факторів посилити свої переваги або ж подолати недоліки. Геополітичні позиції держави, в свою чергу, розглядаються як сукупність природних та економіко-географічних умов у їх максимально широкому охопленні (конфігурація кордонів, ґрунти, гідросфера, клімат, чисельність та щільність розміщення населення, рівень економічного розвитку, розміри території та можливості забезпечення ефективного управління нею тощо). Сукупність вказаних умов є визначальною для геополітики, оскільки детермінує положення (вихідні позиції) країни в системі міжнародних відносин.

Водночас категорія «геополітичний інтерес» має доволі багато смислових відтінків. Це пояснюється відмінностями у культурі різних країн, та конкретними обставинами застосування цього терміну за певних історичних обставин.

Варто зазначити, що основи розуміння прямої залежності політичного життя суспільства від геополітичних інтересів сформулювали древньогрецькі, а за ними – римські мислителі. Так, вплив геополітичних інтересів на політичне життя (насамперед на державу) відмічали Аристотель, Цицерон, Страбон. Поява основ геополітичного мислення обумовлювалося виникненням та зміцненням грецьких держав-полісів, зростанням впливу Еллади (Риму) в регіонах Середземномор'я та Північного Причорномор'я, римським «державотворчим проектом» у вигляді створення однієї з найбільших імперій Стародавнього світу, фактором постійних сутичок (війн) зі східними державами та імперіями.

У Новий час визначення місця та ролі геополітичних інтересів у державній політиці було в центрі пізнавальних інтересів французького мислителя Ж.Бодена, який відмінності та зміни в політичному устрої різних країн пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людською діяльністю та впливом природних факторів.

Посилення значення геополітичних інтересів у політичному процесі на зламі XIX та XX ст. обумовлювалось рядом взаємозалежних факторів: формуванням глобальних ринків, «ущільненням» земного простору, який мав забезпечувати реалізацію дедалі більшої кількості різнорівневих інтересів, розподілом світу між ключовими державами-імперіями, амбіціями нових країн, що прагнули грати більшу роль в економічних та військово-політичних процесах тощо.

В загальному спектрі геополітичних інтересів найбільш важливими обґрунтовано вважаються національні інтереси, реалізація яких передбачає пряме або опосередковане використання географічного середовища. При цьому реалії початку XXI ст. потребують їх постійної корекції, що визначається високою динамікою перебігу як внутрішньодержавних, так і міжнародних процесів.

Отже, геополітичні інтереси – це інтереси, пов'язані із встановленням режиму домінування, панування держави у світі або в його важливих регіонах, а також інтереси держав, що визначаються їхньою протидією спробам ствердження нелегітимного геополітичного домінування за рахунок приниження або послаблення іншої сторони. Тому поняття «геополітичні інтереси» використовується для позначення політичних позицій держав у світі, оцінки їхнього місця в системі міжнародних відносин. При визначенні цих інтересів у першу чергу враховуються економічні, політичні, воєнно-стратегічні, ресурсні та інші державні можливості, що відіграють важливу роль у збереженні (зміні) загальносвітового та регіональних балансів сил, забезпеченні міжнародної, регіональної та національної безпеки.

Сутність геополітичних інтересів конкретної країни вимальовується «на перетині» низки документів державного значення, які в умовах ротації державно-політичного істеблшменту періодично оновлюються. Такими документами є концепції (стратегії, доктрини) зовнішньої політики та національної безпеки держави. До них слід додати періодичні послання або звернення глави держави до внутрішніх владних структур (парламенту, уряду), а також виступи державних керівників з міжнародних трибун. В окремих випадках необхідно враховувати воєнну доктрину держави, зокрема, її воєнно-стратегічну складову.

У більшості випадків геополітичного аналізу та прогнозування слід враховувати геополітичні інтереси наддержавних об'єднань (союзів, блоків, коаліцій), що мають значення для конкретного регіону. Наприклад, Маастрихтська угода про утворення ЄС (1991 р.) визначила основні цілі зовнішньої політики та політики безпеки цієї міжнародної структури, а саме:

- оберігати спільні цінності, засадничі інтереси, взаємозалежність і єдність Союзу;
- зміцнювати безпеку Союзу всіма можливими засобами;
- зберігати мир і зміцнювати міжнародну безпеку відповідно до принципів, визначених у Статуті ООН, Гельсінському заключному акті та Паризькій хартії;
- розвивати міжнародну співпрацю;
- зміцнювати демократію та сприяти дотриманню принципів верховенства права, поваги до прав і основних свобод людини.

Таким чином, пріоритети в діяльності ЄС (цінності, безпека, інститути, повноваження, нормативно-правова база тощо) визначаються європейською геополітикою, насамперед – цілеспрямованим формуванням та захистом простору Євросоюзу.

Закономірності формування геополітичних інтересів держав. Очевидно, що глобалізація сприяє тому, щоб світ став більш цілісним та єдиним. Очевидно, також що для того щоб зменшити напруження у відносинах між країнами Півночі та Півдня, необхідно передусім більш справедливо розподіляти ресурси, дати можливість найбіднішим країнам брати участь у міжнародній торгівлі, ліквідувати масову бідність, подолати катастрофічний розрив між багатими й бідними країнами. Тому передусім розвинені країни світу при формуванні свої стратегій, повинні усвідомити свою відповідальність за долю світу, за його стабільність та безпеку, виступити ініціаторами розробки світової програми перерозподілу ресурсів і багатств, як один із можливих способів гармонізації глобалізаційних процесів. Тільки на базі спільних для всіх норм моралі та соціальної справедливості, шляхом діалогу можна вирішувати суперечки, взаємні претензії і конфліктні ситуації і, таким чином, уникати міжнародних та регіональних конфліктів в процесі формування нового світового порядку.

Водночас спадок геополітичної класики та аналіз формування геополітичних стратегій провідних держав дозволяє виділити закономірності формування їх геополітичних інтересів, які проявляють себе і в умовах формування нового світового порядку, серед яких:

контроль над простором був і залишається невід'ємною складовою цивілізаційного ствердження суб'єкта геополітики. Водночас, якщо раніше цим займалися виключно держави, то останнім часом до них необхідно додавати наддержавні політичні утворення (блоки, альянси, союзи, коаліції), ТНК, а у внутрішньополітичному просторі – впливові регіони окремо взятих країн, що претендують на самостійний геополітичний курс;

ускладнюється формула геополітичного домінування. Традиційна тріада ХХ і попередніх століть «Суша» – «Вода (ріка, море, океан)» – «Повітря» доповнюється новими ланками: «Космос», «Космічні тіла (планети, супутники планет)», «Морське (океанське) дно»;

контроль над простором втрачають ті геополітичні суб'єкти, які не володіють достатніми можливостями для завоювання і утримання території, не забезпечують належного рівня її безпеки;

втрата контролю над простором одним геополітичним суб'єктом означає набуття такого контролю іншим суб'єктом;

стабільність, стійкість та безпека геополітичного суб'єкта досягається шляхом досягнення певного оптимуму над підконтрольним простором, а розміри простору та ефективність управління ним перебувають в обернено пропорційній залежності;

переваги отримує той геополітичний суб'єкт, який контролює ключові (геостратегічні) точки простору.

Історія людства підтвердила, що навіть надвелика геополітична могутність не дозволяє контролювати «увесь простір». Відповідно, всі відомі спроби встановлення світового панування закінчувалися провалом (Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон, Гітлер). У цій же площині слід розглядати спроби США забезпечити одноосібне світове лідерство своєї держави на стикові ХХ і ХХІ ст. Прийняття керівництвом США у 2010 р. нової Стратегії національної безпеки і наступних стратегій багато в чому стало вимушеним кроком, який означав визнання багатополарності сучасного світу, формування альтернативних центрів сили світового значення, геополітика яких не співпадає з американськими підходами або їм суперечить.

При визначенні місця геополітичних інтересів у сучасному політичному процесі важливо враховувати фактори, які динамічно їх коригують. Насамперед, йдеться про глобалізацію, інтенсивність впливу якої не лише на міжнародні, але й внутрішньополітичні процеси невпинно зростає. Нижче розглядаються окремі складові глобалізації, що мають визначальний вплив на геополітичні інтереси практично всіх держав та наддержавних об'єднань сучасності.

5.2. Інтеграційний чинник в геополітичних стратегіях та вплив глобальних проблем на формування геополітичних інтересів

Роль інтеграційного чинника в геополітичних стратегіях держав. Інтеграція, як складний і суперечливий феномен сучасного життя, має безліч визначень. Якщо казати про універсальне (загальне) тлумачення, то у перекладі з латинської поняття «інтеграція» (*від lam. integrum — ціле; lam. integratio — відновлення*) означає зрощування частин у єдине ціле, стан зв'язаності окремих частин і функцій системи в цілому, а також процес, що веде до такого стану. Воно також розуміється як якась структура, удосконалювання. Саме у цьому змісті поняття «інтеграція» почало застосовуватися у природничих науках. Потім сфера його використання розповсюдилася на медицину, біологію, інформатику, військові науки тощо.

Перші академічні розвідки, присвячені питанням інтеграції у суспільному житті з'явилися після Першої світової війни. Родоначальниками цього напрямку суспільствознавства у 1920-х рр. виступали німецькі вчені Р. Шмед, Х. Кельзен і Д. Шиндлер.

Важливим моментом при аналізі інтеграції є те, що цей процес має на увазі співробітництво між державами в різних сферах й галузях. Після Другої світової війни термін "інтеграція" почали застосовувати до позначення різних форм міжнародного співробітництва, що охоплює, насамперед, такі сфери міждержавних відносин, як економіка, техніка, озброєння, міжнародні організації й ін. Відповідно, розрізняють і різні види співробітництва. Так, фахівці виділяють такі види інтеграції: політична, економічна, правова, науково-технічна тощо (за предметом); глобальна, регіональна, субрегіональна інтеграція (за географічним принципом).

Експерти справедливо відзначають, що співробітництво й інтеграція можуть йти декількома шляхами:

«вшир», у результаті збільшення кількості учасників процесу;

«вглиб», через інтенсифікацію взаємодії в різних сферах серед суб'єктів, більш дієве і ефективно об'єднання їх зусиль або шляхом поєднання двох попередніх процесів.

Попри те, що історія міждержавного співробітництва нараховує декілька тисячоліть, лише у другій половині ХХ ст. воно стало набувати широкого масштабу і усталених форм. Це обумовлено, насамперед, інтенсифікацією співробітництва за усіма напрямками, невпинним розширенням спектру його сфер й розвитком реальних інтеграційних процесів, які змушують держави створювати наднаціональні (міждержавні) утворення й інститути. Тому важливою ознакою, що характеризує сучасну інтеграцію є не просто співробітництво, а й створення механізмів міждержавної взаємодії. У цьому плані інтеграція:

По-перше, органічно пов'язана з розвитком міжурядових організацій (МУО), які створюються для формування найбільш ефективних міждержавних механізмів прийняття рішень. Саме через спільні інститути відбуваються інтеграційні процеси. Інтеграція передбачає делегування права прийняття рішень органам управління, функціонери яких не репрезентують інтереси країн, громадянами яких вони є. При цьому, прийняття рішень не потребує однаковості й вони обов'язкові для всіх держав-учасниць. Рішення інтеграційних органів мають виконуватися без подальших узгоджень і обговорень у національних законодавчих органах. Це обумовлює формування нової юридичної структури наднаціонального характеру, повноваження якої практично перевищують повноваження законодавчих і виконавчих структур держав-учасниць.

По-друге, інтеграція розглядається із двох точок зору: як процес і як результат взаємодії держав. Постає закономірне питання: що виступає передумовою інтеграції, стимулює її проведення і здійснення? Перш за все, це ускладнення суспільного життя на національному рівні, поява нових викликів та загроз. Якщо ми зробимо короткий історичний екскурс, то побачимо, що саме пріоритети зовнішньої та внутрішньої безпеки спонукали правителів держав приймати заходи щодо концентрації усіх наявних ресурсів з метою забезпечення базових потреб держави через створення відповідних структур із визначеними зонами відповідальності.

У XVII-XVIII ст. у більшості європейських країн нараховувалося лише по 4 «відомства», які б сучасною мовою можна назвати міністерствами юстиції, іноземних справ, оборони, фінансів. Поступово необхідність гармонійної та цілеспрямованої координації зусиль усіх сфер життя суспільства, сегментів економіки набирала обертів, що призвело до зростання кількості й розмірів бюрократичних організацій. Вже наприкінці 1950-х рр. у розвинутих країнах світу кількість міністерств у середньому досягла 20 (з'явилися міністерства внутрішніх справ, сільського господарства, транспорту, зв'язку, освіти, охорони здоров'я, праці, торгівлі, промисловості, авіації, енергетики, туризму та ін.). Крім цього, були утворені міністерства, що відповідали за інфраструктуру, спорт та дозвілля. У 1970-80-х рр. відповіддю на виклики часу у багатьох країнах стало заснування міністерств екології, у справах жінок тощо.

Сьогодні рушійною силою інтеграції виступає також прискорення темпів зростання масштабів й складності загальних проблем, вирішити які легше, а у ряді випадків тільки й можливо спільними зусиллями, на що накладається необхідність координації планів і дій численних міністерств, агенцій, недержавних урядових організацій різних країн. Основні світові тенденції кінця ХХ – початку ХХІ ст. привели до посилення міжнародних контактів, взаємозалежності держав, особливо у економічній галузі, що сприяє інтеграційним процесам і створенню різного роду міжурядових організацій. При цьому спроби консервації високих технологій або ізоляції від них малопродуктивні або шкідливі, про що свідчить приклад Північної Кореї.

Таким чином, для підвищення ефективності виробництва кожна держава повинна інтегруватися із сусідами, приєднуватись до міжнародних органів та угод у регулюванні нових технологій на користь усіх. Першим таким органом свого часу був створений у 1860-х рр. міжнародний Комітет з питань залізничного транспорту.

Ще одною причиною, що спонукує до інтеграційних процесів, є зацікавленість «середніх» і «малих» держав у збільшенні свого міжнародного впливу. Для цих країн об'єднаними зусиллями впливати на міжнародні процеси значно легше, ніж поодиночі. Держава, вступаючи у міжнародну організацію, формально втрачає ряд функцій, але одночасно здобуває додатково ряд інших, що виявляється особливо важливим для «малих» держав.

Вплив глобальних проблеми безпеки на формування геополітичних інтересів держав.
Визначальною особливістю світового розвитку є інтенсифікація транснаціональних процесів та глобальних проблемах безпеки сучасності, які значною мірою є наслідком цих процесів сучасності. Йдеться передусім про:

- глобальні проблеми забезпечення енергетичної безпеки та виснаження природних ресурсів.
- зростання чисельності людської популяції як глобальна соціальна проблема.
- глобальні проблеми, зумовлені технологічним розвитком.
- глобальні проблеми екологічної безпеки.
- проблеми епідемічної безпеки та виникнення глобального збройного конфлікту.
- інформаційну складову глобальних проблем безпеки.

При цьому варто окремо акцентувати увагу на інформаційній складовій глобальних проблем безпеки, через особливу роль інформації, як особливої субстанції, яка лежить в основі формування постіндустріального (інформаційного) суспільства. Розгляд сукупності проблем забезпечення інформаційної безпеки дозволяє виокремити принаймні чотири взаємопов'язані групи інформаційно-технологічних небезпек від окремого індивіда до земної цивілізації включно.

Перша група небезпек пов'язана з інтенсивним розвитком нового виду зброї – інформаційної, яка здатна ефективно впливати на психіку людей й інформаційно-технологічну інфраструктуру держав та міжнародної спільноти в цілому.

Друга група небезпек зумовлена використанням досягнень сучасних інформаційних технологій для махінацій з банківськими операціями, незаконного копіювання технологічних рішень тощо, тобто появою нового виду соціальних злочинів.

Третя група небезпек зумовлена гіперболічним зростанням можливостей щодо тотального контролю за настроями, планами громадян, загалом населенням країни, діяльністю інститутів громадянського суспільства, у тому силі партій тощо.

Четверта група небезпек полягає у використанні інформаційних технологій у політичній боротьбі.

Очевидно, що необхідність врахування вказаних проблем при формуванні геополітичних інтересів держав, особливо провідних, не викликає сумнівів, оскільки вони:

- концентрують фундаментальні суперечності сучасної земної цивілізації;
- зачіпають життєві інтереси виключно кожної людини, соціальної групи, держави, регіону і людства загалом;
- загрожують подальшому розвитку сучасної цивілізації та її збереженню;
- вимагають тісного співробітництва всіх країн та народів незалежно від їхнього соціально-економічного устрою, політичних, ідеологічних чи інших відмінностей.

Таким чином, характерною особливістю сучасного світового розвитку є активізація необхідності розв'язання глобальних проблем безпеки проблем, які зачіпають людство загалом та кожну державу зокрема, а також концентрують у собі суперечності суспільного розвитку. З огляду на викладене, неадекватність реагування держав на вказані проблеми породжує низку загроз, вплив яких на національну та міжнародну безпеки має системно-кумулятивний характер. Виокремимо основні з них:

- загроза світової ядерної війни;
- зростаючий розрив в рівні економічного та культурного розвитку між розвинутими індустріальними країнами Заходу і країнами, що розвиваються;
- економічна і культурна відсталість країн Азії, Африки та Латинської Америки;
- проблема голоду і злиднів;
- обмеженість необхідних для подальшого економічного розвитку людства природних ресурсів;
- екологічні проблеми;
- наростаючі демографічної проблеми;
- негативні наслідки НТР;
- загострення проблеми міжнародного тероризму та екстремізму;
- поширенню наркоманії, алкоголізму та СНІДу;
- порушення прав людини;

руйнування культурної спадщини і моральних цінностей;
цивілізаційне протистояння між християнським і мусульманським світом (внаслідок руйнування та нівелювання національно-культурного розмаїття різних цивілізацій шляхом підміни цінностей певним ліберальним ерзацом західної культури; несправедливості розподілу та споживання ресурсів планети окремими країнами);
розповсюдження ядерної, хімічної, біологічної, геофізичної, космічної, психотропної, екологічної зброї та технологій масового ураження;
утворення нових центрів сили, протистояння і боротьби між ними за лідерство (ЄС, Китай, Індія, Бразилія, Росія);
виникнення глобальних соціальних спалахів і протестів через зростання злиденності та бідності в країнах «третього світу».

Виконаний аналіз дозволяє стверджувати, що більшість вказаних загроз для національної та глобальної безпеки має політичний характер, тобто потребує відповідного політичного реагування, передусім при визначенні геополітичних інтересів в стратегіях держав.

5.3. Основні складові геополітичних інтересів держав

Політична складова геополітичних інтересів. Якісно нові, а нерідко й безпрецедентні зміни, що відбуваються на світовій арені фактично у всіх сферах, потребують адекватної трансформації системи політичних інструментів, які б забезпечували продовження розвитку подій та процесів відповідно до бачення, орієнтирів та цілей західних держав. Іншими словами, технологічне, економічне і соціальне домінування має підкріплюватися політичними, дипломатичними та військовими засобами. Дедалі частіше при цьому відкидаються засадничі норми та процедури, передбачені міжнародним правом.

Інформаційно-технологічна складова геополітичних інтересів. Як лідер у розробці новітніх електронних та інших технологій, Захід привласнив собі практично монопольне право формувати інформаційні потоки (з усіма перевагами щосекундного огляду стану на планеті) та системи контролю над ними. Продукуючи новітні виробничі технології, він разом з Японією реалізує на світовому ринку досконаліші товари кращої якості і встигає оновити свою технологічну базу та налагодити випуск наступного покоління продукції до того, як решта країн його наздожене. Відтак вони приречені або тиражувати морально застарілі зразки, отримуючи від цього мінімальний прибуток, або задовольнятися виробничими сферами, що не потребують високих технологій, зокрема сільським господарством та видобувною промисловістю, ціни на продукцію яких залишаються невисокими. Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, держави Заходу забезпечили своє інформаційно-технологічне панування на планеті та поставили цим у залежність від себе решту країн.

Економічна складова геополітичних інтересів. Завдяки нееквівалентному обміну з іншою частиною людства євроатлантичний центр випереджального розвитку акумулював у своїх руках величезний капітал. В його структурі переважає і домінує капітал ТНК, що базуються передусім саме у західних країнах. Це забезпечує їм великі і різнопланові вигоди, тоді як більшість інших держав опинилася у кабальній залежності від не контрольованого жодними міжнародними організаціями потоків цього капіталу. Перш за все, за такої системи стосунків закріплюється такий характер міжнародного поділу праці, який сприяє штучному завищенню життєвих стандартів для країн базування ТНК. Країнам і народам, включеним до цієї глобальної системи за межами Північної Америки, Західної Європи та Японії, залишаються здебільшого лише ресурси для простого відтворення робочої сили, а у ряді місцевостей Тропічної Африки не йдеться навіть про елементарне фізичне виживання населення.

Соціальна складова геополітичних інтересів. Інформаційно-технологічна та економічна нерівність і спричинені нею відмінності між багатого та бідною частиною людства чи не найбільш наочно і разуче проявляються у соціальній сфері. Вже можна говорити про появу у світовому вимірі надкласу багатих та надкласу бідних. До першого належать власники і співвласники світового капіталу, який функціонує через національні та транснаціональні фінансові структури. Це

значна частина населення західних держав, а також страти і прошарки людей в інших країнах, що працюють в інтересах ТНК. Другий надклас – це основна маса населення планети. Його представники є скрізь без винятку, але складають переважну або абсолютну більшість у незахідних державах. Таким чином, ареалом присутності та поглиблення основного соціального протиріччя – між багатством й бідністю – є не стільки територія окремих країн (хоча воно має місце і там), скільки весь глобальний простір.

Демографічна складова геополітичних інтересів. Виведені колоніальним та неокolonіальним втручанням Заходу із стану соціоприродної рівноваги, різні регіони та планета загалом потрапили до смуги неконтрольованих демографічних змін. Прискорене зростання чисельності населення при невисоких темпах економічного розвитку, а то й економічній деградації кинули у пірву злиднів держави Тропічної Африки, ряд регіонів Азії і Латинської Америки. Тому набирає масових масштабів нелегальна міграція до розвинених країн. Жорстка протидія їй, а також неможливість чи небажання мігрантів інтегруватися у західні суспільства посилюють соціальну напругу, породжують додаткові антагонізми у донедавна комфортному середовищі в цих країнах. Конфлікти на цьому ґрунті можуть стати провісниками ще масштабніших і гостріших потрясінь.

Екологічна складова геополітичних інтересів. З XIX ст. Захід розгорнув глобальне й інтенсивне використання ресурсів планети, виснажуючи їхні запаси і забруднюючи природне середовище. У XX ст. даний процес набув нових ознак, і не лише у зв'язку з підвищенням його науково-технічного рівня. Дбаючи про якість свого життя загалом та поліпшення охорони довкілля в ареалах-метрополіях, великий капітал став у дедалі ширших масштабах виносити екологічно шкідливі виробництва якомога далі від кордонів своїх держав. Прирікши цим на хвороби та вимирання мільйони людей «другого ґатунку», Захід врешті-решт потрапив у глобальну екологічну пастку сам. Результатами хижацького ставлення до природи і її законів, засліплення технологічними досягненнями стали такі явища та процеси, як глобальне потепління з перспективою танення крижаних мас Арктики й Антарктики та підвищення рівня Світового океану; ймовірне затоплення низьких узбереж; збільшення озонної діри тощо. Планетарна екологічна криза загрожує і Заходу, але його практичні дії поки що досить мляві.

Культурно-цивілізаційна складова геополітичних інтересів. Кризу культурної ідентичності дедалі гостріше відчуває сам Захід. В її основі – несумісність протестантських у своїй основі духовних цінностей, що не в останню чергу забезпечили можливість утвердження капіталізму в європейському і планетарному масштабі, та стереотипів масової культури суспільства споживання, що безупинно нав'язуються рекламою в ЗМІ. Споживацьке ставлення до життя вступило у пряме протиріччя з аскетично-трудоваим духом раннього капіталізму, блокує самовідтворення його ідейно-ціннісно-мотиваційних засад, а відтак і західного соціокультурного типу.

До цього необхідно додати, що англосаксонський буржуазно-протестантський соціокультурний тип перестає виступати абсолютною домінантою, стикаючись з категоричним його неприйняттям афро-американськими, латиноамериканськими, індійськими, китайськими, японськими та іншими культурними архетипами. До таких «осередків опору» слід віднести й російський їх різновид. Не позбавлений західних компонентів, він, проте, не піддався повній вестернізації. Як наслідок, реальністю сучасної доби став глибокий антагонізм між культурною самобутністю великих історичних цивілізацій та цінностями комерціалізованої культури «одновимірного» суспільства масового споживання. По цій лінії може пролягти найбільш масштабне протистояння різних світів, у чому переконує наростання фундаменталістських та націоналістичних настроїв у різних регіонах планети. В цілому ж, культурний конфлікт завжди є критичною стадією взаємодії між культурами та соціальними групами, особистостями, національними (етнічними) меншинами як носіями культурної спадщини.

Як свідчить історичний досвід, культурно-цивілізаційні конфлікти є неминучими у процесі формування нового світового порядку, а форми та способи їх прояву можуть бути різними, у тому числі це можуть бути війни. Тому культурно-цивілізаційні конфлікти відрізняються від інших особливою гостротою та безкомпромісністю, а фактично єдиним засобом їх запобігання є своєчасне вирішення суперечностей на перших стадіях його розгортання та активне формування недовгочасної свідомості як у політичній еліті, так і у широких верств населення. Для такої

свідомості характерною є домінування принципу багатозначності простору глобальної культури та неможливості визнання єдиного правильного культурного канону.

Очевидно, що масові міграції, інтенсивна взаємодія між носіями різних етнокультурних і релігійних традицій, розмивання вікових культурних бар'єрів, інформатизація сучасного суспільства, урбанізація, які є невід'ємною складовою формування нового світового порядку, спричиняють появу маргінальної культури, яка перебуває на межі різних культурних світів та є автохтонною на певній території. Це може загострити наявні культурні конфлікти між державами, релігійними конфесіями тощо. Адекватне реагування на вказані конфлікти передбачає врахування при формуванні геополітичних інтересів держав діалектичного взаємозв'язку двох тенденцій:

уніфікації культур, тобто формування деякої культурної цілісності, яка складається з множини культурних світів, для якої характерним є засвоєння досвіду інших культур;

усвідомлення необхідності збереження культурної самобутності народів, яка полягає у намаганнях зберегти ідентичність національних культур, забезпечити їх уособлений, незалежний та своєрідний розвиток.

Зазначені вище тенденції сьогодні існують, а їх протистояння виявляється як на мікро-, так і на макрорівні, як у межах взаємодії держав, так і світових цивілізацій, а відтак проблеми міжцивілізаційної взаємодії сьогодні є складними у розв'язанні при формуванні нового світового порядку.

В цілому, з огляду на викладене вище, визначальною передумовою забезпечення національної та глобальної безпеки в умовах формування нового світового порядку має формування геополітичних інтересів держав, реалізація яких передбачала б або створювала передумови для вирішення наступних невідкладних завдань:

відмова від ядерної війни та ліквідація ядерної і хімічної зброї;

демілітаризація космосу;

суттєве скорочення звичайних озброєнь та зменшення військових витрат;

зміцнення довіри між народами та забезпечення права кожного народу на свободу свого соціального і політичного вибору;

справедливе врегулювання наявних конфліктів при безумовному дотриманню політичних та інших прав людини;

відмова від будь-яких форм економічної дискримінації та встановлення нового економічного порядку.

об'єднання зусиль всіх держав у боротьбі зі зростаючою забрудненістю навколишнього середовища та розвиток екологічно чистих, безвідходних технологій і виробництв;

розширення культурного та наукового міжнародного співробітництва;

інтенсифікацію взаємодії в сфері медицини та освіти;

На жаль, поки що аналіз геополітичних інтересів та стратегій провідних держав світу не дозволяє стверджувати, що їх метою є вирішення вказаних завдань. Вони, навпаки вирізняються мілітарною риторикою, а міждержавні «діалоги» не знижують рівень небезпек для глобальної та національної безпеки.

5.4. Виклики глобальній безпеці та виклики національній безпеці України крізь призму формування нового світового порядку

Виклики глобальній безпеці крізь призму формування нового світового порядку. Російсько-українська війна стала каталізатором змін щодо трансформації існуючого світового порядку. Значного тиску з боку нових викликів вказаному порядку зазнають глобальні та регіональні інституційні структури ООН, ЄС, НАТО та інші. Стало очевидним, що спроби вибудувати глобальну систему безпеки після розпаду СРСР під гаслами реалізації принципу пошуку компромісу національних інтересів (пошуку їх балансу) в межах різних проектів на кшталт «Партнерство заради миру», «Хартії про особливе партнерство з НАТО» зазнали фіаско. Виявилось, що ці проекти були просто декораціями. Сьогодні про них навіть ніхто не згадує. Тому на порядку

денному стоїть питання щодо спроможності політичних еліт адекватно реагувати на очевидні загрози глобальній та національній безпеці.

На жаль, сьогодні, значна кількість аналітичних розробок, прогностичних версій майбутнього, футурологічних передбачень авторитетних аналітичних центрів виконує не тільки прогностичну функцію об'єктивного відображення закономірностей розвитку глобальних та регіональних процесів, а й, на жаль, функцію маніпулятивну. Ця функція стала пріоритетна в умовах російсько-української війни, оскільки першою жертвою війни завжди стає «правда». Це спричинено, також заангажованістю та причетністю до різних силових центрів впливу, досить відомих експертно-аналітичних установ. Відповідно, аналітичні матеріали багатьох з них є виключно синтетичними і побудовані таким чином, щоб ефективно моделювати, корелювати та корегувати порядок денний поведінки ключових національних та глобальних акторів і проектувати необхідне політичне замовлення на майбутнє.

Окрім того, варто зазначити, що складність аналітичної діяльності об'єктивно зумовлена інтенсивністю, динамічністю процесів та збільшенням кількості ввідних даних у геометричній прогресії на сучасному етапі розвитку світу. Підтвердженням цьому стала методологічна кваліфікація відомих світових аналітичних центрів у питаннях розробки навіть короткострокових прогнозів щодо України, Це призвело до серйозної дискусії в аналітичних колах з приводу перегляду усталених стратегій інформаційно-аналітичної та експертної діяльності. Особливо впадали у вічі не завжди точні прогнози щодо розгортання ситуації навколо вирішення конфлікту між Росією та Україною. Тому надзвичайно важливим є гіпотетичне бачення розвитку глобальних та регіональних процесів з урахуванням українських реалій та викликів глобальній безпеці крізь призму формування нового світового порядку, серед яких, зокрема:

неконтрольована міграція, перманентні гуманітарні і соціальні кризи у ряді регіонів Європи, Латинської Америки, Євразії, Близького Сходу тощо;

загрози глобального екстремізму та тероризму, а також індивідуалізація та місцева специфікація цих проявів на теренах Центральної та Східної Європи;

збільшення кількості регіональних точок напруги у вигляді нелінійних способів ведення війни; розширення географії активності квазідержавних парамілітаристських утворень і, як наслідок – створення нових зон напруги;

енергетична революція та перерозподіл окремих регіональних ринків у світі;

критичне зростання глобальної соціальної та економічної нерівності;

техногенні катастрофи та пандемії у центрах світового впливу та на їхніх периферіях;

несистемні громадянські конфлікти;

системна криза сучасного середнього класу, навіть у провідних країнах світу;

криміналізація політичних і соціальних процесів, у тому числі на європейському просторі;

посилення ролі національних держав водних регіонах (Африка, Азія) та зниження їх ролі в інших регіонах (Західна Європа);

переформатування наднаціональних політико-економічних інститутів та інституцій;

загрози ліберально-демократичним політичним трендам у глобальному вимірі;

посилення ліво-соціальних і право-національних рухів;

розростання меж та кількості транскордонних конфліктів;

завершення руйнації постялтинської системи міжнародних відносин.

Безумовно, що ці та інші загрози глобальній та регіональній безпеці потребують детального аналізу та врахування при визначенні геополітичних інтересів держав.

Поточні виклики національній безпеці України крізь призму формування нового світового порядку. Україна є одним із центрів формування нового світового порядку. Тому вона залишається і буде залишатись однією з дискусійних платформ щодо проблем забезпечення глобальної та регіональної безпеки, а відтак і формування нового світового порядку. Як з негативними, так і позитивними наслідками для своєї безпеки. Це означає, що українське питання залишиться на порядку денному світових акторів і надалі. Проте його формат, за окремих умов, може істотно змінитися. Це пов'язано, зокрема з перебігом та наслідками російсько-української війни, монолітністю західної антиросійської коаліції, інтенсивністю та обсягом західної фінансово-

економічної та військово технічної допомоги, внутрішньополітичною та економічною ситуацією в Україні.

Водночас, перед українською політичною елітою як ніколи гостро стоїть питання визначення пріоритетів, які б відповідали суспільним настроям і очікуванням у контексті дійсно життєво важливих національних інтересів України. Це зумовлено тим, що на думку фахівців політика в Україні за своїми характеристиками значною мірою залишається пострадянською, тобто вона не стала реально публічною та зорієнтованою на інтереси різних соціальних груп, об'єднаних бажанням реалізувати суспільно важливі проблеми і завдання. Тому вироблення та впровадження цієї політики до сих пір часто відбувається у руслі революційної доцільності, корпоративних інтересів фінансово-політичних груп та знаходиться поза межами контролю громадянського суспільства, яке в Україні більш ефективно, ніж державні інституції. Свідченням тому є потужний волонтерський рух, який охопив практично усі сфери українського суспільства.

Крім того, у процесі модернізації влади спорадично виникають корпоративні і корупційні конфлікти, які дискредитують владу. Це означає, що збереження засад розробки та впровадження такої політики у поєднанні із впливами з боку суб'єктів зовнішнього управління буде не тільки провокувати протистояння між державою і громадянським суспільством, а й дозволить світовим акторам впливати на прийняття стратегічних рішень у сфері національної безпеки України.

Викладене вище зумовлює необхідність визначення та аналізу проблем, невирішеність яких буде генерувати виклики національній безпеці України підсилені неоднозначними процесами формування нового світового порядку. Йдеться про наступні проблеми.

1. Неефективні публічна політика та управління в умовах війни та політичної і соціально-економічної кризи.

2. Фрагментарність реформ, їх низька соціальна ефективність та результативність, корупційні скандали тощо.

3. Криза ліберально-демократичних ідей та цінностей на Євразійському просторі. Криза зумовлена тим, що останні десятиліття стали для демократичної частини глобалізованого світу своєрідним випробуванням. Ступінь некерованості та управлінського хаосу зростає, а це зумовлює необхідність більш активного державного втручання, що передбачає використання директивних часто авторитарних інструментів як на національному, так і глобальному рівнях. Ліберально-демократичні традиції та механізми політичного та соціального управління в таких умовах часто виявляють свою неспроможність впливати на перебіг подій у світі, зокрема адекватно реагувати на спроби насильницької зміни кордонів, неконтрольовану міграцію, нові види організованої злочинності. Це призводить до встановлення декларативно демократичних, а по суті, гібридних авторитарних з ухилом на національні та релігійні особливості політичних режимів у країнах з нестабільною суспільно-політичною ситуацією.

Вказана тенденція зумовлює розчарування як елітами, так і населенням ліберально-демократичною ідеологією у демократичних країнах світу. Зростає симпатія до більш жорстких методів управління, а відтак закладаються основи для «втечі від свободи» та «повзучого авторитаризму». Це, в свою чергу, виявляється у формуванні новітніх версій авторитарних режимів у вигляді феноменів керованої демократії, інформаційного тоталітаризму, віртуалізації свободи вибору, ілюзії демократії тощо.

Крім того, в Україні, як і більшості регіонів світу, набуває загрозливих обрисів системна криза середнього класу. Вона проявляється у зростанні дисбалансу відсоткового співвідношення розподілу матеріальних ресурсів між різними прошарками суспільства. Це може призвести до масштабних акцій непокорі, соціальних бойкотів, масових заворушень з подальшою дестабілізацією внутрішнього і зовнішнього політичного життя. Особливо це показово для України, де осередки громадянського суспільства очолили представники середнього класу, які на сьогодні є становим хребтом новітньої політичної української нації з власним баченням національних пріоритетів у глобалізованому світі. Є підстави стверджувати, що деградація середнього класу може призвести до серйозної дискусії щодо ролі та функції держави в сучасному світі, кризи «держави загального добробуту», а відтак переосмислення впливу домінуючого політичного

класу, представників бізнесу та громадянського суспільства на засади публічної політики та управління.

4. Стає все більш очевидною спроба збільшити кількість регіональних точок напруги у вигляді генерування різних типів збройних конфліктів (проксі-війн, гібридних війн, приватизованих війн та їх комбінацій) в яких ті чи інші міжнародні актори через своїх сателітів реалізують свої інтереси з метою розширення зон геополітичного впливу. Типовим прикладом тому є російсько-українська війна, події у Сирії та інших регіонах світу, які є вкрай небезпечними явищами у сучасній світовій практиці. При цьому кількість гравців, утягнутих у подібні процеси постійно зростає, що змушує осмислити та створити новітні засоби та способи реалізації політичних та економічних амбіцій та інтересів світових та регіональних лідерів. Складність (суперечливість, дискусійність) цієї проблеми зумовлена тим, що:

неможливість розв'язати міжнародну напругу призведе до появи нових конфліктних зон та поглиблення кризи міжнародних відносин;

усвідомлення можливості глобального конфлікту змусить світову спільноту напрацювати альтернативні і відносно мирні шляхи існування людства в майбутньому .

Викладене вище зумовлює необхідність подальшого визначення проблемних зон (секторів, сфер), в яких генеруються та будуть генеруватися виклики національній безпеці України крізь призму формування нового світового порядку.

5. Суспільно-громадянська площина генерування викликів та загроз національній безпеці України. Йдеться передусім про зростання соціальної напруги (соціального збурення) у площині релігійних, історичних, ціннісно-світоглядних, соціо-культурних, політичних економічних особливостей та розбіжностей в інтерпретації подій в Україні, але не тільки. Скоріш всього ці загрози будуть зростати та розширювати свою географію, оскільки небезпека виходить не тільки від бойовиків, які приїхали у Європу, з поміж мігрантів, а й від з терористів-громадян країн ЄС. Цей факт робить загрозу ще більш непередбачуваною та піддає перевірці на життєздатність усталені принципи співіснування представників різних цивілізацій та культур на засадах ліберально-демократичних трендів. Імовірно, події будуть розгортатися в межах концепції «зіткнення цивілізацій» або «асиметричної війни за виживання». Як наслідок, необхідність перегляду існуючої моделі «діалогу культур» буде зростати, а концепції глобальної безпеки зазнають кардинальних трансформацій.

6. Інформаційний сектор генерування викликів національній безпеці України. Інформаційне протистояння між Росією та Україною характеризується активізацією залучення практично усіх засобів та способів ведення інформаційної війни у тому числі західних ЗМІ. При цьому мали місце непоодинокі спроби дескредитація інформаційного простору України та державних інституцій з боку конкуруючих сил та зовнішніх акторів.

7. Політичне протистояння між різними групами впливу за перерозподіл усіх видів ресурсів та входження до влади, переформатування політичної мапи України. Російсько-українська війна поки що відсунула на другий план вказане протистояння. Водночас за певних умов можна стверджувати, що у цьому протистоянні будуть використовуватися партійні структури, парамілітарні об'єднання добровольчих загонів, громадський сектор, окремі кримінальні угруповання, блогери, «громадські активісти» тощо.

8. Кланове чиновнично-бюрократичне протистояння у системі виконавчої влади і органах місцевого самоврядування за політичними, корпоративними, регіональними, родинними ознаками (конкуренція за управлінські повноваження та функції у перерозподілі власності, фінансових і матеріальних ресурсів між «старими» та «новими» державними службовцями). Це протистояння буде мати суттєву економічну складову, тобто економічне протистояння між різними фінансово-політичними кланами за сфери економіки країни, втручання третіх країн у цей процес та, як наслідок, політизацію економічних процесів в Україні.

9. Торговельне протистояння. Блокування експорту українських товарів з боку РФ та низька конкурентоспроможність українських товарів на європейських ринках. Вплив енергетичної революції на структуру української економіки. Перехід від класичних вуглеводневих ресурсів до альтернативних джерел енергії на тлі диверсифікації крос-континентальних каналів поставок

природного газу, пониження цін на нафту та появи нових глобальних «контролерів» може призвести до переформатування світової системи взаємовідносин між ТНК, а відповідно, відобразиться на існуванні держав та суспільств у вигляді соціально-економічних та суспільно-політичних потрясінь із різним ступенем загострення. Це безпосередньо змінить наукові тенденції, технологічні та виробничі конструкції в масштабах усієї цивілізації.

10. Російсько-українська війна засвідчила про неефективність міжнародних відносин пост-ялтинського світу, глибоку та затяжну кризу наявної системи міжнародних відносин та її складової – системи міжнародної безпеки. Цю кризу можна було спостерігати і раніше. Вона зумовлена тим, що суб'єкти глобальної політики не запропонували адекватних правил та норм міжнародного співіснування після розпаду СРСР та денотифікації Варшавського договору. Одні боролися за своє виживання (постсоціалістичні країни включно з Росією), інші насолоджувалися здобутками та вигодами від перемоги у «холодній війні» (США та очолюваний ними Захід).

Зокрема, виразником цієї кризи стали події в Європі (війна на території колишньої Югославії), військові кампанії очолювані США в Іраку, Сирії, Афганістані, російсько-грузинська війна та військова кампанія Російської Федерації на території Сирії, вірмено-азербайджанський збройний конфлікт, зростання напруги у відносинах між обома Кореями і, безумовно, російсько-українська війна. Подальше самовільно та вибірково трактування норм міжнародного права, невиконання підписаних міжнародних договорів, нівелювання принципу колегіальності у прийнятті важливих міжнародних рішень, відверте застосування сили (політичної, військової, економічної тощо) глобальними і регіональними центрами може призвести до ланцюгового ефекту в інших частинах планети більш локальними гравцями з метою розширення сфер свого впливу. Тому існує нагальна потреба консенсусного діалогу держав і цивілізацій у питанні формування нової моделі системи міжнародних відносин та її складової системи міжнародної безпеки.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте зміст сутність геополітичних інтересів держав
2. Які закономірності формування геополітичних інтересів держав?
3. Яку роль відіграє інтеграційний чинник в геополітичних стратегіях держав?
4. Дайте характеристику впливу глобальних проблем безпеки на формування геополітичних інтересів
5. Дайте характеристику основні складових геополітичних інтересів держав
6. Які виклики глобальній безпеці зумовлює формування нового світового порядку?
7. Які виклики національній безпеці України зумовлює формування нового світового порядку?

ЛЕКЦІЯ 6. Геополітичний вимір проблеми забезпечення національної безпеки в сучасних умовах

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 6.1. Геополітична та гео економічна складові міжнародних відносин, воєнна глобалізація та глобальний воєнно-стратегічний простір
- 6.2. Геополітичний аналіз національної безпеки в умовах формування нового світового порядку
- 6.3. Роль геополітичних, гео економічних та цивілізаційних факторів при забезпеченні національної безпеки
- 6.4. Проблема забезпечення балансу сил та інтересів у світовій політиці у контексті забезпечення національної безпеки

6.1. Геополітична та гео економічна складові міжнародних відносин, воєнна глобалізація та глобальний воєнно-стратегічний простір

Геополітична та гео економічна складові сучасної парадигми міжнародних відносин. В сучасних умовах глобалізації має місце стрімке розширення фінансових, торгівельних, інформаційних, економічних та інших зв'язків між державами. Це значно підвищило їх потенційну вразливість та нестійкість у разі виникнення кризових ситуацій. Водночас, спостерігається зростання витрат на оборону, зміцнення багатосторонніх зв'язків оборонного характеру, розвиток міжнародного військово-політичного та військово-технічного співробітництва. Таким чином, у воєнній сфері спостерігається тенденція створення належних умов щодо забезпечення ефективної спільної оборони та здійснення багатосторонніх заходів безпеки.

На вказані процеси значний вплив здійснює й зміна парадигми міжнародних відносин, яка впродовж ХХ ст. була геополітичною. Її суть зводилася до захисту національних інтересів передусім воєнними засобами. Ці інтереси завжди віддзеркалюють місце країни у міжнародній політиці, яке вона посідає або намагається зберегти, тобто її геополітичну само ідентифікацію. Тому у геополітичній парадигмі міжнародних відносин захист національних інтересів розглядався передусім у контексті недопущення іноземного втручання у внутрішні справи та забезпечення державного суверенітету. Крім того, важливим вважався захист певних ідеологічних конструктів (поглядів), а національні цілі та шляхи їх досягнення визначалися геостратегією держави. Вона передбачала забезпечення безумовного військового контролю над "життєво важливою" територією, а за необхідності, ведення "гарячих" та "холодних" війн проти держав, які ідентифікувалися, як імовірні противники (агресори).

Після розпаду СРСР геополітична парадигма міжнародних відносин була доповнена гео економічною парадигмою розвитку. Відповідно до неї захист національних інтересів передбачає також забезпечення високих темпів економічного росту шляхом інтернаціоналізації господарських зв'язків, розширення впливу держави за межі кордонів для забезпечення вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій тощо. У такому випадку геостратегія держави щодо захисту національних інтересів вже не передбачає обов'язкового завоювання територій. Вона передусім має за мету *нав'язування* оточуючому світу свого бачення майбутнього та досягнення національних цілей у процесі гео економічної конкуренції.

Водночас, врахування геополітичної парадигми при формуванні державної політики у сферах національної безпеки і оборони і, відповідно, планування у вказаних сферах не втратило свого принципового значення. Проте, сучасна гео економіка диктує державам нові правила поведінки. Вони змінюють роль та завдання зовнішньої політики, у тому числі й воєнної у контексті місця держави у забезпеченні світового балансу сил, основу якого все більше складають її економічні інтереси. Це підтверджує все більш очевидна тенденція застосування новітніх гео економічних технологій та економічних санкцій з метою повного або часткового паралічу національної

економіки супротивника, які доповнюються потужним інформаційно-психологічним та політичним тиском.

При цьому межа між геоекономічними та геополітичними впливами та силовим втручанням поступово зникає. Це зумовлює необхідність пошуку оптимального балансу між ними при визначенні шляхів реалізації національних інтересів у контексті визначення необхідного та достатнього обсягу силового компонента геостратегії держави. На цей баланс все більше впливає перерозподіл економічних і політичних функцій між державою та ТНК. Тому, незважаючи на те, що відповідальність за ухвалення рішень про використання воєнної сили як і раніше покладається на політиків, тобто воєнні функції залишаються у держави, роль ТНК у їх прийнятті зростає.

Воєнна глобалізація та формування глобального воєнно-стратегічного простору. Глобалізація започаткувала низку процесів у воєнній сфері. Тому можна говорити про воєнну глобалізацію. Її складовими, зокрема, є:

- територіальне розширення військових зв'язків;
- зростанням конкуренції технологічних новацій в галузі озброєнь;
- інтенсифікації воєнних зіткнень між політичними суб'єктами міжнародних відносин у глобальному масштабі.

Серед основних наслідків воєнної глобалізації:

- глобальна еволюція міжнародної системи договорів та структур безпеки;
- інституалізація міжнародних правових систем з питань війни (зокрема, угод щодо нерозповсюдження ядерної зброї);

- виникнення глобальної мережі торгівлі зброєю;
- формальне та неформальне міжнародне управління з питань комплектації, розгортання та застосування збройних сил;

- глобальне розповсюдження воєнного потенціалу та технологій виробництва озброєнь.

Сьогодні є підстави стверджувати про фактичне завершення формування глобального воєнно-стратегічного простору, в межах якого:

- великі відстані між центрами глобальної військової сили втратили своє значення та має місце більш тісний контакт між ними;

- зросла можливість демонстрації військової сили з боку тих чи інших держав і військових блоків (союзів, коаліцій тощо);

- час прийняття рішень на застосування військової сили, на надання відсічі, на комплексне оцінювання реалій стратегічної обстановки безперервно скорочується, через що зростає ймовірність виникнення конфлікту між центрами глобальної військової сили;

- у низці країн створено структури військово-політичного командування, які постійно вдосконалюються в ході стратегічних командно-штабних навчань у контексті підготовки до ведення регіональних і глобальних воєн;

- відбувається інституалізація регулюючих режимів у воєнній сфері.

Водночас, воєнно-політична діяльність та стан міждержавних воєнно-політичних відносин у межах глобального воєнно-стратегічного простору визначаються взаємодією трьох взаємопов'язаних динамічних систем:

- глобальної воєнної системи, яка відображає співвідношення воєнно-політичних сил та зв'язки суб'єктів міжнародних систем безпеки;

- системи розповсюдження зброї, яка визначає стан та спрямованість розвитку засобів збройного насильства;

- системи глобального управління організованим насильством, яка визначає механізм здійснення політичного насильства, детермінованого метою війни та міжнародно-правовими режимами безпеки.

При цьому характерними ознаками розвитку глобальної воєнної системи є:

- глобальне суперництво та пошук принципів забезпечення спільної колективної безпеки;

- жорстке суперництво в інституалізованих кооперативних утвореннях;

- переплетення регіональних та глобальних комплексів безпеки;

- інтенсифікація динаміки озброєння;

збільшення масштабів та обсягів торгівлі зброєю та транснаціоналізація її виробництва; комерціалізація торгівлі зброєю на регульованому глобальному ринку.

Таким чином, сучасні процеси глобалізації здійснюють значний вплив на воєнно-політичні, воєнно-економічні та воєнно-технічні аспекти планування у сферах національної безпеки.

6.2. Геополітичний аналіз національної безпеки в умовах формування нового світового порядку

Процеси глобалізації та формування нового світового порядку надали принципового значення питанням про стратегію, зміст, ресурси та особливості забезпечення національної безпеки. В сучасних умовах прогресивний розвиток держави, як соціальної системи, стає наслідком екстраполяції традиційних переваг та попередніх досягнень та результатів системного поєднання комплексу політичних, економічних, соціальних технологічних, геокультурних, геополітичних та інших факторів. Це поєднання для держав, які переживають етап соціально-політичних, економічних та культурних трансформацій та мають неоднозначне положення у системі геополітичних координат (як, наприклад Україна) часто зазнає негативного впливу з боку більш потужних суб'єктів міжнародної політики.

Викладене вище зумовлює необхідність адекватного визначення стратегічних цілей сфері національної безпеки контексті геополітичного виміру та аналізу. Застосування геополітичного аналізу для розкриття сутності комплексної проблеми забезпечення національної безпеки дає можливість обґрунтувати стратегічні цілі, а відтак і стратегію держави для адекватного реагування на виклики формування нового світового порядку.

Своєрідність геополітичних досліджень полягає у тому, що в ході аналізу соціальних явищ геополітика оперує масштабними просторово-географічними категоріями, поєднана з моніторингом глобальних політичних процесів, торкається проблем безпеки, які пов'язані з довгостроковими факторами. Такий рівень аналізу особливо важливий при розгляді зовнішньополітичних аспектів безпеки, її воєнно-стратегічного компонента. Однак геополітичний аналіз зовнішніх проблем крізь призму геополітики не означає ігнорування і внутрішніх аспектів безпеки, оскільки цей аналіз сприяє більш глибокому осмисленню внутрішньополітичних проблем у їх регіональному й глобальному контекстах.

В основі сучасного світу лежить певний тип організації світової спільноти, який характеризується все більшим поширенням універсальних норм і цінностей, уніфікацією всіх сфер суспільного життя, нівелюванням національних особливостей, зменшенням технологічних та інших відмінностей. Водночас варто акцентувати увагу на таких геополітичних факторах, які здійснюють визначальний вплив на забезпечення національної безпеки в контексті геополітичної динаміки:

встановлення й підтримання світового лідерства США та панування західної цивілізації, яка поступово стає глобальною, поширюючи в світі свої норми, цінності, інститути й спосіб життя в цілому, що нівелює національні особливості окремих країн та породжує виклики для інших країн у сфері національної безпеки;

визначення конфігурації співвідношення сил конкурентною грою взаємодіючих між собою економічно й військовопотужних наддержав, які прагнуть збільшити свою могутність і вплив за рахунок залучення до глобального простору молодих держав, які переживають етап трансформації, а також збільшити ступінь контролю над такими державами;

формування міждержавних відносин, в основі яких лежить баланс сил і баланс інтересів передусім провідних держав, відносини яких трансформуються у напрямку все більшої регламентації та універсалізації всупереч об'єктивним національно-особливим потребам інших країн;

наявність конкуруючих світів-економік з власними центрами і периферіями з поступовим перетворенням Західного типу економіки у глобальну, що нав'язує свої, часто несприятливі для національних економік умови;

формування центрів світового простору, які концентрують у собі владу політичних, економічних та воєнних олігополій зі світовими стратегіями, які ігнорують стратегії безпечного розвитку переважної більшості країн, тобто тих, які не входять до країн «золотого мільярда»;

формування та розвиток мережі транснаціональних відносин, які охоплюють весь світ і створюють альтернативу державній ідентичності;

утвердження процесу модернізації-вестернізації як універсального механізму регулювання внутрішньо-системних відносин та наявність зон “контрольованого хаосу”, глибоких периферій, де загальносистемні механізми регулювання ще не стали усталеними, а традиційні вже суттєво порушилися.

Дослідження закономірностей впливу цих факторів на роль держав у новій архітектурі світового порядку та формування їх національних інтересів, а також глобальних політичних тенденцій дозволяє виробити досить стійку систему уявлень на можливий характер і перебіг подій у світі та в країні в просторово-географічній динаміці. Це, у свою чергу, дає можливість оцінити національну безпеку у контексті співвідношення глобальних політичних процесів із внутрішніми проблемами держави й суспільства.

Слід зазначити, що специфічна якість геополітичного аналізу полягає в опорі на оцінку постійних і змінних величин, які пов'язані з дією географічних факторів. Для геополітики головне значення мають характеристики постійного (стабільного) порядку, оскільки геополітичні константи служать головним мірилом при оцінці глобальної обстановки, географічного й політичного положення тієї чи іншої країни, її можливостей, пов'язаних із забезпеченням безпеки.

До *постійних величин* в умовах формування нового світового порядку аналізі проблем національної безпеки слід віднести, у першу чергу, розташування держави (континентальне, острівне чи прибережне), розміри її території, панівний тип комунікацій, переважний ландшафт, клімат тощо. При цьому примітним є те, що саме сталість головних характеристик, обраних за точку відліку, дозволяє при застосуванні такого підходу з максимальною ефективністю формулювати стратегію держави як у сфері її зовнішньої політики, так і в сфері безпеки. Усі інші складові життя держави визнаються з цього погляду хоча й дуже важливими, але підпорядкованими першим.

У даному випадку *перемінні фактори* – це населення (особливо його чисельність), ресурси (фінансово-економічні, матеріальні та ін.), соціально-класова структура суспільства тощо. При всій значущості, наприклад, такої істотної змінної величини як населення, вона за своїм впливом, згідно з геополітичним підходом, поступається відзначеним вище постійним факторам.

Звичайно, застосування геополітичного підходу до аналізу проблем національної безпеки призводить до суто політологічного розуміння цих проблем та шляхів їх вирішення. Однак в комплексі з іншими підходами¹ він дасть змогу комплексно проаналізувати національну безпеку, як соціальне явище та опрацювати адекватні геополітичній дійсності основні напрямки її забезпечення з урахуванням динаміки формування нового світового порядку.

6.3. Роль геополітичних, геоekonomічних та цивілізаційних факторів при забезпеченні національної безпеки

В контексті проблеми національної безпеки, одним з вихідних принципів, є ствердження про те, що для вироблення оптимальної стратегії її забезпечення визначальне значення мають не політичні чи ідеологічні мотиви – короточасні й мінливі, а стабільні величини, обумовлені просторово-географічним положенням країни. Цей висновок має важливе значення при розгляді стратегічних проблем та основних умов безпечного розвитку держави.

Згідно з цим, національна безпека визначається насамперед факторами постійного (стабільного) порядку: розташуванням країни відносно суші й світового океану, розмірами її території, домінуючим типом комунікацій (морським чи сухопутним), переважним ландшафтом, довжиною й конфігурацією кордонів тощо. Тому тільки ретельне урахування цих та інших основних компонентів, що характеризують просторово-географічне положення, дає можливість визначити реальні можливості держави стосовно забезпечення своєї безпеки.

Водночас варто зазначити, що останнім часом це положення піддається певному корегуванню, оскільки все більшу роль відіграє культурно-цивілізаційний фактор, який розглядається як довгостроковий. З огляду на це варто погодитися із С.Хантінгтоном, що цивілізаційні розбіжності, які формувалися століттями, “не зникнуть у доступному для бачення майбутньому” у силу того, що “вони більш фундаментальні, ніж розбіжності між політичними ідеологіями й політичними режимами”. Тому сьогодні прослідковується тенденція до включення цивілізаційних аспектів взаємодії людського співтовариства в загальну систему глобальних побудов, що підтверджує факт суттєвого зростання уваги до явищ культурно-цивілізаційного характеру.

Використовуючи геополітичні аспекти аналізу безпеки соціальних структур, з’являється можливість встановити певний взаємозв’язок між географічним положенням країни і культурно-цивілізаційним розвитком, властивим для даного суспільства, народу, нації. З цієї точки зору, тип цивілізації багато в чому визначається характером займаного географічного простору.

Так, ліберальна ідеологія з її культом індивідуалізму, раціоналізму й особистого успіху, що обслуговує механізм ринкового господарства в максимальному ступені притаманна торговій “морській” цивілізації. Тому у даному випадку підходи до забезпечення безпеки базуються здебільшого на гоббсівських традиціях індивідуалізму та раціоналізму.

Традиційний світогляд з общинними коренями, де пріоритет солідарних, колективних, соборних форм суспільної самоорганізації, виступає основою континентальної культури й цивілізації. Підходи до розуміння сутності національної безпеки й втілення їх у життя для такого світогляду прямо чи опосередковано використовують кантівську трансцендентальну парадигму безпеки.

В контексті проблеми національної безпеки, одним з найважливіших постулатів геополітики є твердження про те, що розташування країни відносно суші й моря визначає історію держави, впливає на її економічний, політичний та культурний розвиток, міжнародне становище, диктує їй відповідну стратегію.

Так, з точки зору розвитку економіки геополітичне положення визначає специфіку розташування промисловості поруч із джерелами сировини й енергії в континентальних країнах і на узбережжі – в морських державах, а також провідну роль того чи іншого виду транспорту – залізничного, іншого сухопутного чи морського, більш значну частку базових, первинних галузей на континенті й велику орієнтованість на експорт економіки морських країн.

Географічне положення країни суттєво впливає на утворення найважливіших центрів, пов’язаних з військово-промисловим комплексом, диктує принципи розташування оборонної промисловості, визначає підходи до побудови військово-промислового комплексу і воєнної організації держави як основи системи забезпечення національної безпеки.

Геополітичний фактор впливає і на особливості формування політичної системи суспільства. Саме тому Ш.Монтеск’є поклав в основу класифікації форм держави й характеру політичних режимів географічні параметри. Він, зокрема, вважав, що республіка можлива в невеликих полісах, монархія притаманна державам середніх розмірів, а деспотія є практично неминучою для “занадто великих держав”.

У геополітиці особливо виділяються дві групи країн – континентальні й морські. Для перших, зазвичай є характерними централізація, авторитарна влада, а для других – децентралізація і демократія. При цьому геополітичні константи встановлюють певні межі, в яких можливі варіації політичного курсу.

У сфері національної безпеки й воєнної стратегії континентальна країна опирається насамперед на сухопутні війська, морська – на військово-морський флот, що, наприклад, виявлялося у принципах побудови систем безпеки СРСР і США, у тому числі структури їхньої ядерної тріади.

Урахування відзначених геополітичних констант є однією з необхідних передумов при розробці стратегії національної безпеки.

Принципово важливим є й те, що побудова адекватної геополітичної ситуації системи захисту держави та її стратегій у сфері міжнародних відносин значною мірою залежить від ступеня розуміння сформованих просторово-географічних реалій.

Таким чином, при осмисленні цих та інших проблем забезпечення національної безпеки особливе значення має фундаментальний геополітичний висновок, який затверджує наявність дуалізму в географічному устрої планети й в історичній типології цивілізацій, тобто протиставленні сухопутної могутності (“теллурократії”) і морської могутності (“талассократії”). Вони складають своєрідні альтернативні полюси у просторово-географічному положенні людських співтовариств¹.

Докорінні розбіжності у положенні країн відносно суші й моря не тільки об’єктивно викликають їхню конкуренцію й суперництво, але й диктують протилежний підхід до визначення глобальної стратегії й принципів організації системи безпеки.

Так, для континентальних держав особливе значення мають розміри їхньої території. Простір виступає для них своєрідним ресурсом могутності й безпеки. Переваги, пов’язані з наявністю в держави великої території, переважають виникаючі у зв’язку з цим недоліки й слабкості (велика довжина кордонів, низька щільність населення тощо).

Для морських (острівних) держав порівнянне значення має контроль над морськими комунікаціями, оточуючою акваторією й островами та архіпелагами, що знаходяться на ній.

Таким чином, геополітична складова аналізу національної безпеки не тільки вказує певний напрямок пошуку у визначенні зовнішніх джерел загроз безпеці країни, допомагає виявленню потенційних союзників і партнерів, але й сприяє опрацюванню принципів організації збройного захисту, виділяє основні просторово-географічні фактори, які необхідно враховувати для побудови ефективної системи забезпечення національної безпеки.

У новітніх дослідженнях з геополітики стійка й перевірена часом ідея дуалізму, яка визначає протиборство континентальних і морських держав та їх коаліцій, доповнюється тезою про те, що основні лінії конфліктів у сучасному світі пролягають між країнами, що відносяться до різних цивілізацій. Ця точка зору на характер і джерела потенційних конфліктів у даний час отримала широке визнання, у тому числі й у науковому середовищі пострадянських країн. Звичайно, розмаїтість цивілізацій – велике благо для людства, як єдиного виду, єдиної живої системи. Разом з тим, це й джерело найнебезпечніших протистоянь, здатне призвести до збройних зіткнень.

Сьогодні проблематика взаємозв’язку етно-соціальних, економічних і політичних процесів на просторі Європи й Азії, у тому числі у контексті створення єдиного “спільного дому” від Атлантики до Владивостока і на цій основі формування нової системи міжнародної безпеки, розглядається в багатьох дослідженнях, але їх висновки часом бувають діаметрально протилежні. Це можна пояснити значенням, яке надається геополітичному контролю над євразійським континентом.

Так, загальновідомою є думка Зб.Бжезинського, що Євразія – це суперконтинент земної кулі, що відіграє роль геополітичної осі і та держава, що стане на ньому домінуючою, буде впливати в двох із трьох найбільш розвинених в регіонів планети, а саме в Західній Європі й Східній Азії. З огляду на це вибудовується зовнішньополітична лінія США та їх прагнення залучити якомога більше європейських країн до блоку НАТО.

Водночас варто зазначити, що за підсумками Другої світової війни західний “воєнний” кордон СРСР був близьким до геополітичного. Тому були об’єктивні геополітичні умови для встановлення міцного миру в Європі та на євразійському континенті. Ці можливості не були реалізовані.

У 1949 році за ініціативи У.Черчіля було створено НАТО,

У 1955 р., як відповідь на приєднання до НАТО ФРН, було укладено Варшавський договір. Він оформив створення військового союзу європейських соціалістичних держав за провідної ролі СРСР – Організації Варшавського договору. Укладення договору закріпило біполярність світу на 36 років.

1 липня 1991 р. у Празі було підписано Протокол про припинення дії договору. Це стало одним із результатів «нового політичного мислення» лідера СРСР та лауреата Нобелівської премії миру М.Горбачова в якому його заохочували лідери Заходу, зокрема М.Тетчер. Через кілька місяців припинив існування і СРСР, а НАТО почало невпинно рухатися на Схід. Це дозволяє стверджувати, що протистояння СРСР і США визначалося не ідеологічними причинами, а прагненням забезпечити контроль над “серединною територією”.

6.4. Проблема забезпечення балансу сил та інтересів у світовій політиці у контексті забезпечення національної безпеки

Об'єктом геополітичних досліджень є “великі простори”. Пострадянські країни володіють одними з найбільших територій у Європі. Тому саме геополітика дає можливість комплексного вивчення внутрішньополітичних проблем у межах більш загального, інтегрального геополітичного поля. Суть проблеми полягає у визначенні основних передумов збереження цілісності й безпеки “великого простору” через розгляд не тільки тенденцій планетарного характеру, але й внутрішніх геополітичних факторів. Тому розуміння сутності національної безпеки зумовлює в першу чергу необхідність геополітичного аналізу як можливостей доцентрових і відцентрових тенденцій регіонів, так і тенденцій розширення просторового впливу центра на периферію та за її межі. Це, у свою чергу, вимагає системного аналізу двох базових критеріїв – понять геополітичного центра й геополітичної периферії та співвідношення між ними. Результати цього аналізу можуть мати визначальне значення для осмислення та вирішення принципових питань безпеки держави, яка займає значну територію.

Істотною проблемою, пов'язаною з забезпеченням безпеки, є глобальний аспект проблеми балансу сил та інтересів. Ця проблема особливої актуальності набула у зв'язку з різкою зміною геополітичної ситуації у світі на рубежі 80-х і 90-х років минулого століття та переоцінкою зовнішньополітичних і воєнно-стратегічних пріоритетів пострадянських країн після проголошення ними незалежності. Перегляд підходів до вирішення проблеми мав основою тези про необхідність “нового мислення”, необхідність про відмову від традиційних підходів до забезпечення національної безпеки тощо.

Суть новацій знайшла вираження в ідеї переходу при визначенні завдань зовнішньополітичної безпеки від концепції “балансу сил” до концепції “балансу інтересів”, в основі обґрунтування якої лежить ствердження про необхідність трансформації чинних нині концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції й структури безпеки, що засновані на співробітництві.

Масово підписувалися різноманітні Хартії та Меморандуми типу «Партнерство заради миру» тощо. Тобто була спроба аналізувати геополітичну ситуацію та вирішувати безпекові проблеми безпеки, не з позицій реального співвідношення між центрами сили, а з позицій взаємного врахування національних інтересів. Тим самим було піддано сумніву один з основних постулатів класичної геополітики, що пройшов іспит часом, а саме що стійкість геополітичної ситуації прямо пропорційна кількості центрів сили у світі й балансу сил між ними.

Очевидно, зміни у світі вимагають внесення корективів в оцінку передумов та у вимоги щодо забезпечення національної безпеки. Мають бути враховані усі фактори геополітичного порядку. Проте перехід від біполярного світу, який було засновано на співвідношенні сил двох наддержав і двох наймогутніших воєнно-політичних блоків, до однополярного не означає, що роль сили у міжнародній політиці істотно знизилася та поступилась місцем гармонійному балансу інтересів різних держав. Про це свідчать невинне зростання могутності блоку НАТО та його просування на Схід, активне використання збройної сили при вирішенні міжнародних питань (Близький Схід, колишня Югославія, Ірак, Афганістан, Сирія, Україна), зростання кількості та інтенсивності збройних конфліктів, гонка кількості озброєнь.

Про те, що сьогодні сила розглядається як провідний компонент забезпечення національної безпеки й вирішення міжнародних питань свідчить, зокрема зміст усіх стратегій національної безпеки США, згідно яких сферою їх інтересів є увесь світ. Проголошується також, що будь-яка світова проблема є проблемою, пов'язаною з національними інтересами США, оскільки вважається, що сьогодні розбіжності між зовнішніми й внутрішніми загрозами національній безпеці стають нерозрізненими, а відтак стирається розділова лінія між зовнішньою й внутрішньою політикою. На основі цього робиться висновок, що проблеми, джерела яких перебувають за межами кордонів США, стають внутрішніми, а відтак їх лідерство у світі зараз важливі як ніколи.

Очевидно таке тлумачення сфери національних інтересів США, що забезпечуються наявністю могутніх збройних сил, навряд чи дає можливість затвердити в глобальному масштабі баланс

національних інтересів усіх країн, а відтак і належний рівень їх національної безпеки. Безсумнівно, історичний розвиток народів може бути представлений у світовому масштабі як процес їхнього зближення. Проте загальнолюдські ідеали, які зближують їх, реалізуються різними народами по-різному, тобто єдність світу – це “єдність у різноманітності”, представлений в різних культурно-цивілізаційних типах розвитку людства, в існуванні народів у межах своєї державності.

Водночас у сучасному світі для будь-якої суверенної держави в основі її дій на міжнародній арені покладається національний інтерес. І тільки сила може змусити її відмовитися від обов’язку забезпечувати інтереси своєї нації, свого народу. Саме сила (воєнна, економічна, політична тощо) при зіткненні несумісних інтересів країн стає вирішальним для них аргументом. Держави, у які об’єднуються народи, створюються ними для себе, а не для інших. Тільки держава виступає як інститут, створений для захисту загального інтересу всього народу, а відтак турбота про реалізацію національних інтересів в системі міжнародних відносин завжди мали й мають пріоритет у діяльності державної влади. Всі інші соціально-політичні інститути носять партикулярний, корпоративний, вузькогруповий характер. Специфіка національних інтересів держави багато в чому обумовлюється її геополітичним положенням.

Таким чином, наявність у держави дійсного суверенітету, реальної сили й впливу дають можливість досить ефективно забезпечувати досягнення національних інтересів у системі світової політики. При цьому баланс сил є об’єктивною основою міжнародних відносин, до яких залучено значне число незалежних суб’єктів – національних держав. Зміна економічного та воєнно-політичного потенціалу країни чи групи країн неминуче призводить до зміни не тільки балансу сил між ними, але й характеру і сфери поширення національних інтересів у геополітичному масштабі.

В даний час, як зазначалося, сферою національних інтересів США проголошується увесь світ. Зважаючи на особливе геополітичне положення України, вона перебуває у сфері національних інтересів США. Тому виникає складність у визначенні її національних інтересів, геополітичних цілей і завдань у сфері безпеки через необхідність урахування зміни співвідношення сил між найбільш значними учасниками світової політики у процесі формування нового світового порядку.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Дайте характеристику геополітичній складовій міжнародних відносин.
2. Дайте характеристику геоекономічній складовій міжнародних відносин.
3. Дайте характеристику воєнній глобалізації та формуванню глобального воєнно-стратегічного простору.
4. Яка мета геополітичного аналізу національної безпеки в умовах формування нового світового порядку?
5. Яку роль відіграють геополітичні фактори при забезпеченні національної безпеки?
6. Яку роль відіграють геоекономічні фактори при забезпеченні національної безпеки?
7. Яку роль відіграють цивілізаційні фактори при забезпеченні національної безпеки?
8. Розкрийте зміст проблеми забезпечення балансу сил та інтересів у світовій політиці у контексті забезпечення національної безпеки.

ЛЕКЦІЯ 7. Вплив формування нового світового порядку на функціональні спроможності держав

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 7.1. Глобалізація як детермінанта формування нового світового порядку та джерело небезпек для держави
- 7.2. Чинники, які визначають стратегічні можливості та функції держав в умовах формування нового світового порядку
- 7.3. Детермінанти трансформації стратегічних можливостей та функції держав в умовах формування нового світового порядку
- 7.4. Наслідки зміни природи міждержавного суперництва у процесі формування нового світового порядку
- 7.5. Вплив ТНК на життєдіяльність держав в умовах формування нового світового порядку

7.1. Глобалізація як детермінанта формування нового світового порядку та джерело небезпек для держави

У XXI ст. людство вступило у складну епоху свого існування, коли світ одночасно організується й хаотизується, глобалізується й локалізується, поєднується й розділяється. Глобальне співтовариство, що виникає, змінює світ радикальніше, ніж усі соціальні новації й наукові прориви минулих століть. Потужні транснаціональні сили переміщують сьогодні фінанси, технології, капітал, незважаючи на національні кордони, причому в постійно зростаючих масштабах. Зміст, генеза та подальші шляхи політичної глобалізації — предмет гострої наукової дискусії. Водночас сучасний етап глобалізації розуміють як інтенсифікацію міжнародних відносин, в яких локальні події на національному рівні формуються подіями, які мають місце далеко за межами державних кордонів і, навпаки через зростаючу взаємозалежність усіх сегментів світової політики. Тому сучасна глобалізація є принципово новим етапом інтеграційних процесів у світі, які формують єдину відкриту систему фінансово-економічних, суспільно-політичних і культурних зв'язків на основі інноваційних технологій.

Фахівці вирізняють різні взаємопов'язані складові (аспекти) глобалізації: економічну, політичну, правову, управлінську, безпекову, екологічну, науково-технічну та інші, які здійснюють системний вплив на трансформацію системи міжнародних відносин, а відтак і на формування нового світового порядку. Так глобалізація впливає на її зміну змісту та форми системи міжнародних відносин. Йдеться, зокрема про:

зростання економічного потенціалу недержавних акторів і потреби в його реалізації в міжнародному середовищі;

витіснення недержавними акторами держав з позицій головних, системоформуючих елементів системи міжнародних відносин;

тенденцію розмивання меж між внутрішньою й зовнішньою політикою держав;

формування умов, за яких геоекономічна і геофінансова влада диктує світу свої правила гри, геополітика їх «виправдовує», військовий компонент «захищає», а дипломатія зі сфери мистецтва переходить на рівень технічного оформлення реальної економічної потуги та політичного впливу недержавних акторів на мапі світу.

Окрім того, принципово важливим є те, що конкуренція, яка донедавна була притаманна головним чином Західним країнам, стала своєрідною ідеологією у світі, в межах якої, наприклад ТНК, розглядають всю планету як один глобальний ринок.

Все більш очевидним є й те, що сучасний етап глобалізації підвищує рівень небезпеки розриву в добробуті між державами, оскільки економічний і політичний зиск отримують ті з них, які мають у своєму розпорядженні новітні технології та дешеву кваліфіковану робочу силу. Фактично у світі між

державами йде війна із залученням широкого арсеналу сил і засобів (у тому числі збройної боротьби) з метою отримання важелів глобального керівництва економічними, політичними, культурними, інформаційними та іншими процесами, життєво важливими для майбутнього людства. І наслідки цієї війни поступово формують архітектурі нового світового порядку.

Сьогодні поширеною є думка про те, що глобалізація веде до втрати політичної влади й впливу національною державою. Можливості держави підриваються такими проявами транснаціональності й глобалізації, як формування міжнародних фінансових ринків, інтернаціоналізація бізнесу й капіталу, поява глобальних відкритих інформаційних мереж, самовизначення нових націй, зростаюча мобільність населення тощо. Виникла парадоксальна ситуація: глобалізація підвищила вимоги до політики національної держави й водночас звузила її можливості, прагнучи забезпечити конкурентноспроможність ТНК, зберегти в країні капітал і робочі місця й залучити нові інвестиції. Уряди знімають з них соціальну відповідальність і тим самим спричиняють зниження реального рівня заробітної плати, скорочують соціальні програми, а відтак проявляють неухильність до питань національної безпеки. Ще ніколи капітал не був настільки вільним від соціальної відповідальності й зобов'язань перед суспільством і державою.

Національні кордони починають «зникати» під натиском ТНК і міжнародних фінансових інститутів, які чинять диктат щодо країн, які не входять до «золотого мільярда». Реальна влада в державах з різним рівнем «добровільності» неухильно, передається на транснаціональний рівень, а національні культури уніфікуються за допомогою глобальних ЗМІ та інноваційних тенденцій, джерелом яких є Захід і США. Таким чином, в сучасних умовах глобалізації географічні обмеження для соціальних і культурних установ зникають, тобто географічні бар'єри руйнуються, а інтенсивність культурно-інформаційних обмінів, посилена новітніми засобами комунікації, робить малоефективними спроби збереження національної культури – одного з головних маркерів національної держави. Водночас має місце протилежна тенденція – зводяться нові бар'єри замість зруйнованих, зокрема, як відповідь на послаблення держави виникає «локальний» націоналізм.

Взаємозалежність проблем модернізації, національного будівництва й глобалізації, перетворюють більшість країн «периферії» та «напівпериферії» на економічних і політичних аутсайдерів. Зростаюча неефективність цих держав робить проблематичним реалізацію мети «наздоганяючої модернізації» та породжують масову фрустрацію, перебороти яку найпростіше за допомогою формування «образу ворога» в національній, цивілізаційній і/або конфесійній «упаковці», оскільки соціальні спільності «тримаються разом» за наявності зовнішніх загроз і/або консолідуючої ідеології. При цьому лінії етнічних і релігійних, а відтак і культурних розломів не так помітні як економічних, проте можуть бути використані (і використовуються) при обґрунтування інтересів держав Заходу та заклику до єднання перед новою загрозою.

Врешті-решт, глобалізація актуалізує питання про можливість зникнення національної держави, як соціального інституту, призводить до появи нових форм управління, що проявляється в діях вільних від державного суверенітету акторів (ТНК, міжнародних організацій тощо) та робить розподіл владних повноважень у рамках міжнародної системи більш дифузним. Проте, поки що держави залишаються основними акторами міжнародної системи, визначаючи своїми рішеннями поведінку інших акторів. Окрім того, набір мінімальних завдань держави щодо збереження територіальної й політичної цілісності до цього часу належить до її основних пріоритетів.

7.2. Чинники, які визначають стратегічні можливості та функції держав в умовах формування нового світового порядку

Є низка факторів, які визначають стратегічні можливості тієї чи іншої держави в сучасному світі. Серед них передусім: розподіл глобальної влади у світовій системі та місце держави в цьому розподілі; ідеологія; групи тиску; відносини між органами державної влади та суспільством; тип

держави (вестфальські, недостатні, поствестфальські). Тому різні держави у світовій системі, володіють різними стратегічними можливостями й виконують різні функції.

Вестфальські держави у контексті розуміння свої стратегічних можливостей розуміють суверенітет більше, ніж формальний юридичний ярлик, який споруджує стіну між власним суспільством й іншими суспільствами, оскільки така держава, як правило:

- є державою-нацією та має здатність до самоврядування;

- володіє достатньою економічною базою;

- може самостійно захистити себе військовими силами;

- володіє монополією на використання засобів насильства.

військові можливості вестфальської держави спрямовані передусім проти зовнішніх ворогів, а не всередину держави.

В сучасних умовах державна монополія піддається сумнівам з боку «демократичної» громадськості (міжнародні організації, інші держави й актори, рух із захисту громадянських прав тощо) в державі, так і ззовні. Тому суверенітет як такий більше не є гарантією міжнародної легітимності.

Військова сила була основою для еволюції інституціональних форм сучасної суверенної держави-нації. Незалежна здатність захищати територію військовими силами лежала в основі концепції суверенної державності. Нинішня військова глобалізація також ставить державний суверенітет й автономію (монополію) на організоване насильство держави під сумнів. Один із проявів цього – спроби з боку деяких країн в тих чи інших умовах розглядати вимоги повстанських рухів як легітимні й вести з ними діалог. Подібні дії порушують і принцип невтручання у внутрішні справи інших держав. Проявом вказаних тенденцій є війни, в яких роль держави значно зменшується. Ці війни відрізняються від попередніх (національних) війн, в яких держава відіграла головну роль, зокрема тим, що:

- вони ведуться недержавними акторами;

- їх мета – заперечити легітимність держави (легітимність існуючої політичної влади);

- стратегія й тактика ведення бойових дій не пов'язані з використанням організованої державою армії;

- економічна й політична підтримка повстанських рухів (загонів, «демократичної» опозиції тощо), має транснаціональний характер;

- центральна характеристика та кінцевий результат таких війн – ерозія державної монополії на легітимне насильство (як правило, це відбувається під гаслами недопущення «непропорційного» застосування державою сили, при чому ступінь вказаної «пропорційності» визначають зовнішні сили, які часто виступають у ролі, так званих «незалежних посередників»).

Принципово важливо, що інститут громадянства також визначає специфіку вестфальської держави. В західній традиції він забезпечує деяку підзвітність держави громадянам за допомогою виборчого й законотворчого процесу. Як її забезпечити на глобальному рівні, поки що не зрозуміло. Концепція “економічного громадянства” стосується глобальних економічних акторів. Відповідно до цієї концепції до глобальних фінансових ринків переходять функції підзвітності, звичайно асоційовані на національному рівні із громадянами. Однак, поки що ми не маємо світового порядку в розумінні загального порядку, де всі індивіди мають рівні права. Тому, як і раніше, ми маємо міжнародний порядок, що ґрунтується на системі суверенних вестфальських держав.

Втрата державою контролю над економікою призводить до революційної трансформації глобальної системи безпеки, так як країни, що відмовляються брати участь у глобальній економіці, все більше відстають від її учасників. Вони можуть вдаватися до воєнної агресії й тероризму в міру збільшення цього відставання. Ті, хто не користується плодами глобалізації, звинувачують у цьому не себе, а змовників ззовні.

Організація простору - найбільш важлива функція та, можна сказати, місія вестфальської держави (спочатку в абсолютистській, а потім у національній формі), адже, громадський порядок пов'язаний з територіальним визначенням суспільства. В межах держави він означає ієрархію юрисдикції від центрального уряду до нижчих рівнів. Не лише в економічній організації, а й у

відносинах між державами територіальна прив'язка суспільства до конкретного місця була важливим фактором. Захист території - основний обов'язок держави, оскільки погроза територіальній цілісності сприймається як виклик громадському порядку й державній владі та, в кінцевому рахунку існуючому світовому порядку.

Жодна з окреслених тенденцій поки-що не усунула ключової ролі держави, яку вона відіграє на світовій економічній арені. Разом з тим, в багатьох частинах світу кордони перестали бути бар'єрами, і перетворилися в місце колаборації, як наприклад в ЄС. Якщо для частини країн постіндустріального світу кордони (наприклад, країн-членів ЄС) вже не є проблемою, як раніше, в інших частинах світу вони, продовжують відігравати важливу роль. Про це свідчать прикордонні збройні конфлікти, так як глобалізація підвищує значення кордонів для тих країн, які прагнуть захистити себе від її небажаних наслідків. Водночас сьогодні державні кордони зазнають тиску і з середини, і ззовні, так як сепаратизм перетворився в серйозну проблему в багатьох куточках світу, у тому числі й в Україні.

Економічна функція держави тісно пов'язана з її територіальною функцією, адже суверенна держава виробила систему політичних гарантій і юридичних прав щодо відносин власності. На державі лежить також відповідальність за стандартизацію міри обміну (грошей), обіг товарів, надання інфраструктури для промислового розвитку тощо. Воєнна промисловість, як складова економіки, також є елементом національного суверенітету. Концентрація національного військового виробництва велася з часів закінчення Другої світової війни. Водночас стосовно держав-членів ЄС тенденція до глобалізації воєнної промисловості відноситься до кінця «холодної війни», після того, як оборонні бюджети стали зменшуватися, а національні пріоритети були переосмислені. Відставання військового виробництва від громадського в технологічних інноваціях стало новим фактором поглиблення процесів глобалізації. На початку XXI ст. світове військово-виробництво в провідних країнах консолідувалося в невелику групу основних підрядників і спеціалізованих постачальників підсистем.

Стабілізуючі функції вестфальської держави полягають у тому що вона: повинна розв'язувати (або хоча б згладжувати) суперечки між конфліктуючими економічними інтересами; повинна підтримувати (забезпечувати) легітимність політичних, економічних та інших процесів; в періоди соціально - економічних змін держава повинна створювати систему правових й адміністративних важелів для мінімізації наслідків політичного або електорального конфлікту.

7.3. Детермінанти трансформації стратегічних можливостей та функції держав в умовах формування нового світового порядку

Є низка чинників, які породжують визначальні проблеми слабкості держави в умовах формування нового світового порядку. Йдеться, зокрема про наступні чинники.

1. Сьогодні держава не має когерентної національної економіки, здатної підтримувати необхідний рівень добробуту населення;

2. З одного боку, державні інститути слабкі, а з іншого – влада зосереджена в руках державних еліт, які використовують свої позиції для отримання особистих переваг;

3. Незважаючи на всі атрибути суверенітету, які формально держави мають, вони вже не можуть, наприклад, контролювати повною мірою імпорт зброї, забезпечувати ефективну боротьбу з організованою злочинністю, наприклад, у фінансовій сфері, тобто здійснювати реальний контроль над територією. При цьому, далеко не всі держави виступають проти посилення транснаціональних злочинних організацій. Альянси між цими організаціями й так званими державами-паріями становлять серйозну загрозу, особливо при поширенні ядерної зброї. Тому, коли загроза виходить від «несуверенної» діючої особи, дуже важко підібрати ефективні інструменти й стратегії протидії.

Слабкі держави часто розташовані в нестабільних регіонах і є в результаті своєї слабкості постійним джерелом додаткової нестабільності. Процес появи багатьох держав після Другої

світової війни пояснює виникнення цих слабких держав, ознаки державності яких є досить спірними. Багато суверенних держав, що є членами ООН, мають річний прибуток менший, ніж деякі великі корпорації або неурядові організації. Той факт, що після французької революції держава-нація стала єдиною формою політичної організації, тоді як інші форми (міста-держави, протекторати і т.д.) зникли, пояснює теперішню небезпечну ситуацію. Можливо, відновлення проміжних форм може бути розв'язанням багатьох нинішніх проблем. Це особливо актуально для тих періодів, коли боротьба за контроль над державною владою є основною причиною збройних конфліктів.

4. Приватизація багатьох державних функцій, що особливо проявляється в так званих недостатніх (неспроможних) державах. Йдеться про держави, що не можуть підтримувати своє існування як життєздатна політична та економічна одиниця або держави які стають некерованими, та в яких влада є нелегітимною в очах міжнародного співтовариства.

Держава починає розпадатися та стає неспроможною при усуненні однієї з ознак держави як суб'єкта міжнародних відносин, які описані Г. Еллінеком, а саме: держава як правова «одиниця право належності» має територію держави, державний народ і державну владу. У разі якщо один із цих елементів на тривалий час зникає, це веде до припинення існування держави як суб'єкта міжнародного права.

Існування держави здатне витримати серйозні потрясіння довготривалого характеру. За очевидно встановленої неминучої, остаточної втрати державної влади чи багатьох ознак держави, вона зникає. Проте, при найменших надіях на відновлення державної влади вона не зникає відразу, а стає неспроможною як це трапилось у Сомалі внаслідок розпаду державної влади. У такому випадку держава існує лише як належна або взагалі нездатна функціонувати оболонка. Лише коли остаточно будь-які очікування щодо налагодження більш ефективної державної влади видадуться безпідставними, спільнота держав вважатиме, що держава припинила своє існування. Серед визначальних факторів, що сприяють перетворенню держави на неспроможну: перехід від автократії й тиранії до демократії (утворення вакууму влади); погане управління й корупція, принесені глобальною капіталістичною системою, коли надміру заборговані слабкі держави деградують і втрачають здатність до розвитку; внутрішні кризи; порушення суверенітету держави. Вказані чинники у сукупності призводять до втрати державної влади.

Про зменшення ролі держави як єдиної діючої особи у виконанні державних функцій свідчить нинішнє співіснування корпорацій, воєнізованих формувань, наркодільців і регулярної армії й поліції в деяких районах Колумбії, поява таборів біженців в інших країнах (від Перу до Мексики), організація тінювих економік, контрольованих повстанцями й приватними особами в зонах затяжних конфліктів і громадянських війн, поширення приватних армій є свідченням тенденції.

На сучасному етапі глобалізації світу досить поширеними стають збройні рухи різних типів з різними цілями. Їх учасники намагаються встановити й іноді встановлюють контроль над частиною території (квазіавтономний уряд Абхазії на території Грузії, управління частиною турецької території курдам). Головна частина діяльності повстанських рухів – це так звана символічна атака на державу через встановлення власних податків, випуск власних паспортів та інших документів, що засвідчують особистість тощо, створення альтернативних соціальних структур (шкіл, лікарень, кредитних установ тощо). Вони також мають альтернативні поліцейські сили й здійснюють набір у власні армії.

Ідея приватизації зовнішньої політики – ще більш радикальніша, ніж приватизація окремих елементів оборонної політики. Зовнішня політика - найбільш почесна частина політики в західній політичній традиції. Її метою є захист державних інтересів. Приватизація зовнішньої політики полягає в лобюванні інтересів іноземних держав приватними фірмами і у використанні приватних каналів для переговорів під час вирішення конфліктів.

Виклики «знизу» й глобальні сили «згори» (соціально-економічні, технологічні й культурні) змушують держави, навіть сильні, переглядати значення суверенітету. Для слабких держав значно обмежується простір для маневру як їхнім внутрішнім станом, так і більш сильними державами. Багато держав стикаються з викликами «знизу», оскільки групи населення, що визначають себе як народ або навіть націю, вимагають більше прав на самовизначення.

С. Стренж, аналізуючи стан інституту держави говорить про те, що держави (навіть недостатні) не стали застарілими інститутами, а все ще досить впливові й важливі важелі влади у світовій системі. Разом з тим, вони все більше стають «порожніми» або «дефектними» інститутами.

Поствестфальська або постмодерна модель держави актуальна у ситуаціях, коли держави воліють обмежувати свій суверенітет через міжнародні угоди. Вона пов'язана з багаторівневим міждержавним співробітництвом; багаторівневим управлінням й послабленням ідентичності, пов'язаної з державою-нацією; глобалізованою економікою.

Горизонтальна організація світової економіки вступає в суперечність з вертикальною організацією міжнародного політичного порядку. Ця суперечність не описує повною мірою складність ситуації, оскільки припускає, що економічна сфера відокремлена від політичної. В умовах триваючої фрагментації системи суверенних держав існує взаємопроникнення національних економік. Ця взаємодія між ними викликає нерівномірність розвитку в межах окремих країн, регіонів і світу загалом. Головна суперечність - всередині кожного суспільства, а не між цілями держави-нації і стратегіями транснаціонального капіталу. Результат такої ситуації - поступове «розмивання» кордонів між національним і світовим ринками, між внутрішньою й зовнішньою політикою.

Глобальні процеси й інститути завойовують державу-націю. Разом з цим усуваються кордони, які традиційно підтримували теорію й практику державного суверенітету. Однак, глобальні інститути не замінюють нації, а лише створюють рамки, в яких держави пристосовуються до нової політики через взаємодію з новими конкурентами. Значення національної держави за цих умов пригнічується факторами економічної глобалізації, яка підриває основи конкретної форми перетинання суверенітету й території, що виражається в сучасній системі держав.

Критичним для легітимності держави-нації є її неспроможність, через інтеграцію виробництва й споживання в межах глобально взаємозалежної системи, а також через процес реструктуризації капіталізму, виконувати свої функції як держави загального добробуту. Криза держави-нації й інститутів громадянського суспільства, що виникли навколо нього в промислову епоху, підриває інституціональну здатність виправляти соціальні незбалансованості, що виникають внаслідок ринкової логіки. Звужує роль держави у визначенні суспільних справ і транснаціональний характер визначення сфери політичного в поєднанні з приватизацією ряду державних функцій. У цих умовах легітимність монополізації державою насильства слабшає. Водночас зменшується й здатність держав використовувати організоване насильство.

Глобалізація послаблює готовність політичних лідерів брати на себе відповідальність разом із послабленням їх здатності контролювати події у своїх країнах. Держави залишаються суверенними, але через необхідність нових правил управління глобальними трансакціями й боротьби з глобальними загрозами, їхні керівники воліють делегувати частину своїх повноважень «нагору» міжнародним інститутам.

Місцевим групам і приватним особам також віддаються владні повноваження. Адже вони використовують нові інформаційні технології, отримують інформацію безпосередньо з її джерел і самі стають її виробниками.

До неурядових організацій, коло яких стає досить широким – від корпорацій до екологічних організацій, також відходить влада. Отже, усередині самих країн нормою стає плюралізм. Групи тиску однієї країни можуть співробітничати з подібними групами в інших країнах. Головними політичними акторами стають глобальні політичні мережі, що являють собою альянси урядових агентств, міжнародних організацій, корпорацій, неурядових організацій та інших суспільних груп, а інформаційні технології дають змогу цим мережам зростати й мати вплив, який за своїми масштабами є непропорційно великим порівняно з їхніми розмірами.

Нова система владних відносин характеризується плюралізмом джерел влади, де держава-нація - лише одне із таких джерел.

Низка вчених вважає, що міжнародні відносини національних урядів, поволі втрачають свою актуальність, а дійсна конфігурація влади у світі стає властивістю інших більш впливових структур. Держави самі стають заручниками інших властивостей і обставин.

7.4. Наслідки зміни природи міждержавного суперництва у процесі формування нового світового порядку

Детермінантами зміни природи міждержавного суперництва є сукупність факторів економічного та політичного характеру. З одного боку, сучасні ринки мають тенденцію до інтеграції, економічної глобалізації, до створення всесвітнього ринку. Причому це є наслідком не тільки усунення торговельних бар'єрів у рамках СОТ, а й інформаційних технологій і дешевого транспорту, які сприяють циркуляції товарів, людей, інформації й кредитів. З іншого боку, держави перебувають у процесі фрагментації. Націоналізм переживає піднесення. Глобалізація зменшує роль держави, підсилюючи політичні ресурси тих груп, які прагнуть до обмеження використання державних повноважень на ринку. З огляду на викладене, основні передумови фундаментальних змін природи міждержавного суперництва полягають у наступному.

1. В минулому держави боролися за контроль над територією й ресурсами, розташованими на цій території. Сьогодні держави все більше конкурують за ринкові частки у світовій економіці. Територія вже не є основою для виробництва суспільного блага. Природні ресурси можуть допомагати в цьому суперництві, а їх відсутність – погіршувати становище країни. Але природні ресурси, як правило, вже не є визначальним ресурсом влади.

2. Держави конкурують за залучення капіталу для виконання своїх програм розвитку.

3. Транснаціоналізація ринків ще більше посилила позиції глобальних фірм, а також посилила потребу держав бути привабливими для цих фірм.

4. Виникла диспропорція у взаєминах з фірмами, оскільки одні держави можуть набагато успішніше використати свої повноваження й ресурси, ніж інші.

5. Дипломатичні відносини між державами й фірмами більше домінують над міждержавними дипломатичними відносинами.

Внаслідок цього відбулися наступні фундаментальні зміни природи міждержавного суперництва:

промислова й торговельна політика стають більш важливими, ніж оборонна й зовнішня політика;

держави переважно шукають торговельних партнерів, а не військових союзників (деякі із цих партнерів – інші держави, але можуть бути й іноземні фірми);

держава змушена розділяти владні повноваження в економіці й громадському житті з іншими формуваннями, що включають не тільки ТНК, банки, бухгалтерські та юридичні фірми, міжнародні інститути, а й МНУО;

всередині самої держави владні повноваження все частіше діляться між центральним урядом і місцевою владою;

суперечність між принципом національного самовизначення й принципом відкритості світової економіки стала основною суперечністю сучасної міжнародної політичної економії;

співіснування політичної системи, заснованої на принципі (або міфі) національної автономії, і економіки, заснованої на принципі вільного руху капіталу, технології, товарів і послуг (але не робочої сили), стало основою всіх дебатів про міжнародні режими й співробітництво;

держава вже не контролює все на власній території, частіше ставиться під питання і її монополія на легітимне насильство (водночас це ще не означає, що держава та її суверенітет уже повністю втратили або ж втрачатимуть у найближчому майбутньому своє значення);

зовнішня політика, пройшовши разом з інститутом держави через тривалий історичний етап існування й розквіту, під впливом глобалізації починає трансформуватися: залишаючись зовнішньою, певна частина цієї політики поступово набуває рис й ознак внутрішньої, а не міжнародної;

традиційні суб'єкти соціальної взаємодії – національні держави – дещо втрачають контроль над ситуацією, а новий суб'єкт – «світове співтовариство» – ще не склався;

в політико-економічній площині світ, як і раніше, будується за етатистським принципом, який передбачає жорстке державне регулювання економіки, але національний інтерес постійно вступає в суперечність з загальнолюдським.

Таким чином, глобалізація породила не тільки різні оцінки перспектив подальшого розвитку національних держав, а й зумовила фундаментальні зміни природи міждержавного суперництва. Основним питанням, навколо якого розгортаються дискусії, є питання про долю держави і суверенітету в умовах політичної глобалізації. Поява нових суб'єктів світової політики – від міжнародної громадської думки і неурядових організацій до транснаціональних рухів і наднаціональних структур, розвиток системи міждержавних інститутів і міжнародного права, зникнення традиційних кордонів у сфері інформаційного і культурного обміну, поширення уніфікованої масової культури й етики – усе це знайшло відображення в ідеї «розмивання» або «ерозії» суверенітету, що є однією з головних проблем сучасного дискурсу з питань глобалізаційних викликів і управління глобальною та національною безпекою.

7.5. Вплив ТНК на життєдіяльність держав в умовах формування нового світового порядку

Фахівці не без підстав пов'язують передумови, тенденції та наслідки формування нового світового порядку з процесами глобалізації. Глобалізація – домінуюча після закінчення «холодної війни» єдина загальносвітова система національних економік, заснована на безперешкодному переміщенні капіталу та інформаційній відкритості світу. Значна увага в цьому визначенні надається застосуванню нових технологій у процесі виробництва, менеджменту, організації й комунікацій на рівні корпорацій, суспільства і держави. Основними умовами і рушійними силами даного процесу є чотири сили, які руйнують колишню систему: ТНК, недержавні організації, самовизначення нових націй, різко збільшена мобільність населення. При цьому ТНК стають найбільш значущими акторами, які часто розглядають, як держава в державі, оскільки глобалізація значно посилила їхню владу.

Сьогодні держава не в змозі повністю контролювати й регулювати діяльність ТНК у рамках національного права. Виняток, хіба що можна зробити для США, де знаходяться переважна частина штаб-квартир ТНК. Щодо міжнародного права, то до цього часу відсутнє нормативне визначення поняття ТНК, як і закріплення принципів їхньої діяльності та регулювання. Разом з тим, ТНК впевнено ступають на площадку будівництва нової архітектури світового порядку, як впливові політичні суб'єкти. Вважається, що їхня активність у збереженні економічної стабільності і стимулюванні зростання зумовлює і їх серйозну зацікавленість у глобальній політичній стабільності та у державах, на теренах яких здійснюється їх діяльність. Правда, у разі загроз для їх діяльності в тій чи іншій державі, вони можуть сприяти і політичній дестабілізації у цій державі (за винятком США).

З огляду на викладене прийняття керівництвом ТНК рішень має політичний, а не раціонально-економічний характер. Раніше ці функції були прерогативою держави. Тому нагальною є проблема фактичної втрати державами частини суверенітету (влади) в результаті діяльності ТНК та інших міжнародних структур на державному і глобальному рівнях. Активна участь великих господарюючих суб'єктів на фондових ринках як глобального, так і внутрішньодержавного масштабів, здатність і можливість їх переміщати величезні грошові масиви із країни у країну, не можуть не мати серйозних політичних наслідків. Фінансова та інвестиційна діяльність учасників ринку, у тому числі ТНК стимулює економічне зростання в державах. Тому держави вже не в змозі самостійно підтримувати життєздатність певних галузей економіки, а також оптимальний курс національної валюти, у тому числі і в результаті діяльності суб'єктів глобального бізнесу, внутрішньої і зовнішньої кон'юнктури. Тому змістом проблеми обмеження суверенітету держави є її нездатність як інституту влади в сучасних умовах самостійно і повною мірою вирішувати окремі фінансові й господарсько-економічні питання, що неминуче впливає на соціальну і політичну ситуацію в даному соціумі. Результатом цього є фактичне обмеження суверенітету держави.

Принципово важливим є й те, що суперечності між працею і капіталом у глобальній економіці XXI ст., загострюють антагонізм між принципами соціальної держави і законами життєдіяльності глобального капіталу, для якого характерний рух у пошуках найменших соціальних обмежень. Це

неминуче викликає відтік капіталу з країн з розвиненими соціальними рамками ринку і значним регулюванням економіки з боку суспільства і держави. Результатом інтеграції національних економік у глобальну - буде ризик криз, які закономірні для будь-якої економіки. А кризи економічні, як відомо, ідуть «рука об руку» з соціальними і політичними потрясіннями.

Однією з реалій глобалізації і важливим інститутом глобального світу, як зазначалось, є різного роду міжнародні організації міжурядового і неурядового характеру – всесвітні та регіональні. Держави, вступаючи в ті або інші міжнародні організації і делегуючи при цьому відповідні повноваження для вирішення конкретних завдань, ідуть тим самим на «добровільне» обмеження суверенітету з питань, що належать до компетенції організацій, членами яких вони стають.

Один із напрямів діяльності міжнародних організацій - створення норм міжнародного права. Воно вводить єдині принципи і стандарти регулювання суспільних відносин у різних за своїм культурно-історичним розвитком суспільствах, впливаючи на національне право держав. Провідниками «глобалізації знизу» є неурядові міжнародні організації – форма самоорганізації громадян, поряд з величезною безліччю різних організацій національного і локального рівнів, які набули поширення в усіх державах світу, і відіграють особливу роль у глобалізаційному процесі.

Набирають силу також різноманітні суспільної ініціативи пов'язана з поширенням засобів зв'язку і передачі інформації. Основну роль в цьому відіграє мережа Інтернет, завдяки якій межі простору і часу перестали бути перешкодою в спілкуванні й становленні спільнот різного характеру і масштабу, плюс до цього, зросла мобільність населення. При цьому державні кордони все більше втрачають своє колишнє значення. Технічний прогрес і прориви в сфері комунікацій, перетворюють міждержавні кордони в щось досить ефемерне.

Епіфеноменом розглянутих процесів політичної глобалізації, варто визначити і проблему злочинності, екстенсивне й інтенсивне зростання якої в масштабах світу порушило питання про кримінальну глобалізацію, яка робить затребуваними певні форми і види «глобального» співробітництва. Прикладом може слугувати ухвалення відповідних актів міжнародного права, наприклад Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, створення міжнародних організацій з протидії злочинності, таких як Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол).

Розглянуті тенденції демонструють зміну політичної системи світу, а глобалізація робить світ не тільки більш єдиним і цілісним, але й наповнює його новими суперечностями. Уніфікація політичних і правових інститутів супроводжується паралельним наростанням кількості нових структур, що зумовлено об'єктивною необхідністю регулювання якісно нових відносин, для яких раніше створені структури, принципи і завдання їх функціонування стали багато в чому неадекватними.

Стихийний, в чомусь контрольований і керований процес можна розглядати як відповідь на зміни в економічному і політичному житті планети, через те, що багато проблем, з якими борються національні уряди, знаходяться за межами їх можливостей. Тому відчувається потреба в нових інститутах на транснаціональному рівні, яким можна передати повноваження держав щодо прийняття тих чи інших рішень. Це, в свою чергу, зумовлює необхідність створення нових транснаціональних засобів та статутів корпоративної поведінки на глобальному рівні для того, щоб впоратися з неконтрольованою владою ТНК, яка є конкурентом нації-держави, і з якою не можна впоратися тільки через національне законодавство. Проте ці питання, як і питання про статус держави в сучасних умовах на сьогодні залишаються не вирішеними.

Прогнози і оцінки того, якій бути майбутній політичній системі світу, залишаються найбільш актуальними і затребуваними. Загальним для них є те, що вже нині очевидним визнається її можливий структурно-суб'єктний склад: міжнародні організації, держави та їхні союзи, ТНК. Разом з тим, владна вертикаль внутрішньо-глобальних відносин формується навколо найбільш дієздатних держав, їхніх союзів та інтеграцій, а також міжнародних організацій. Тому в основі системи передусім міждержавні відносини.

Варто також акцентувати увагу, що сьогодні кількість міжурядових організацій перевищує число держав, а міжнародних неурядових організацій набагато перевищує число міжурядових організацій. Тому неурядові організації відіграють дуже важливу роль в житті міжнародного

співтовариства. Міжнародне право дає можливість сформулювати визначення міжнародної неурядової організації. Зокрема, можна вважати, що міжнародні неурядові організації – це сформовані з ініціативи фізичних або юридичних осіб об'єднання членів різної державної приналежності, створені з метою здійснення міжнародної діяльності некомерційного характеру і наділені статусом юридичної особи за національним (а не міжнародним) правом.

У даному випадку під терміном «некомерційна діяльність» потрібно розуміти діяльність, у якій забороняється отримання прибутку як певною організацією, так і її членами, і в той же час дозволяється здійснювати захист колективних інтересів членів організації. Міжнародна неурядова організація економічного характеру являє собою своєрідну групу тиску, що має на меті захистити від держав або міжурядових організацій інтереси певних міжнародних економічних кіл. У цьому сенсі некомерційна діяльність не означає діяльності без певного інтересу.

Неурядові організації й ТНК поки ще не визнані суб'єктами міжнародного права, і держави ще довго будуть протистояти передачі їм частини своєї влади й повноважень. Разом з тим, глобалізація наділила ТНК іншими інструментами впливу, про що свідчить практика використання термінів для позначення ТНК, як «багатонаціональні компанії» або «багатонаціональні підприємства».

Комісія ООН з права міжнародної торгівлі дала таке визначення ТНК: термін «транснаціональна компанія», вживаний у широкому сенсі, «охоплює компанії, які через відділення, філії або інші організації займаються значною комерційною або іншою економічною діяльністю в державах, відмінних від держави, де знаходиться контролюючий або приймаючий рішення центр». Інститут міжнародного права визначає транснаціональне підприємство як групу компаній, члени якої засновані згідно законів більш ніж однієї держави, яка діє на основі загальної власності або під загальним контролем.

ТНК є не тільки головним оператором в міжнародній торгівлі, але й творцем закритої системи міжнародної торгівлі в тому розумінні, що така міжнародна торгівля здійснюється всередині транснаціонального підприємства хоч і переборює національні економічні кордони, і становить помітну зростаючу частину міжнародної торгівлі.

Використовуючи свою економічну могутність, ТНК здатні впливати й на політику держави. Зростає їхній вплив на суверенні держави, на національну й світову економіку. Багато питань світової економіки вирішують такі компанії, а не держави. Коли ТНК виходить один на один з економічно слабкою державою, співвідношення сил з часом виявляється не на користь останньої з усіма негативними наслідками.

Саме ТНК є головними учасниками міжнародної торгівлі, реалізують переважну частину міжнародного економічного обігу, і майже всі міжнародні інвестиції, і, зрештою, саме вони забезпечують основну частину міжнародних платежів. Тому з ТНК пов'язано тенденцію створення власної автономної економічної системи, що загрожує замінити собою міждержавний економічний порядок або істотно його видозмінити.

Діяльність ТНК, як тільки вона може стати на перешкоді державі територіального розміщення інвестицій (приймаюча держава) і державі національної приналежності підприємства (держава походження), також здатна, переступивши через їхні інтереси, піти й проти інтересів міжнародного економічного порядку в цілому. Концентрація економічної сили в руках ТНК може поставити під сумнів принципи, на яких базується цей міжнародний економічний порядок. Адже дані керівні принципи пронизані ідеєю лібералізму і вимагають захисту вільної конкуренції міжнародних економічних операторів. Більше того, діяльність ТНК містить у собі небезпеку для стабільності всіх елементів системи, що тримається на цих керівних принципах.

Разом з тим, ТНК породжені інтернаціоналізацією економіки та необхідністю її регулювання. Вони з їхньою інвестиційною мобільністю, широкою системою зв'язків, у тому числі і з урядами, з великими можливостями організації наукомісткого, високотехнологічного виробництва виступають важливим фактором розвитку світової економіки. Тому ТНК здатні впливати й на національну економіку приймаючих країн, ввозячи капітал, передаючи технології, створюючи нові підприємства, навчаючи місцевий персонал. У цілому ТНК відрізняються від держав більш

ефективною та менш бюрократичною організацією, а відтак нерідко успішніше вирішують економічні проблеми, ніж держави.

Було б невірно також розглядати ТНК як противників правового регулювання. Вони надають перевагу державам зі стійким правопорядком, але при цьому домагаються, щоб право достатньою мірою враховувало їхні інтереси. Там, де держави не в змозі забезпечити це, ТНК заповнюють правове регулювання власними «правилами гри», яких вони чітко дотримуються.

Отже, зі сказаного випливає, що повинно йтися не про заборону діяльності ТНК, а про створення таких умов, в яких їхній потенціал слугував би позитивним соціальним цілям. Держави реєстрації центра корпорацій і приймаючі держави виступають за встановлення належного контролю за діяльністю ТНК. Однак корпорації без особливої напруги уникають національного контролю, використовуючи власну транснаціональну природу. Тому необхідний ефект може бути досягнутий тільки шляхом міжнародного регулювання й контролю їхньої діяльності.

Необхідність застосування міжнародних заходів продиктована й існуючими розбіжностями в позиціях держав. Аналіз законодавства й практики країн-експортерів капіталу засвідчує, що вони зовсім не схильні захищати усередині своєї країни автономію контрольованих іноземцями корпорацій. Але, з іншого боку, вони не проти використання можливостей «своїх» корпорацій відповідно до власних економічних, політичних і стратегічних цілей.

Особливість правового статусу ТНК полягає в їхній автономії від держави в результаті створення власних підприємств в кількох країнах. Характерною ознакою ТНК є не її правова форма, а фактичний контроль за прийняттям рішень у системі корпорації. З'явилося не юридичне, а економічне й навіть політичне поняття «група корпорацій». Воно означає юридично самостійні корпорації, які перебувають у відносинах взаємозалежності, що визначає контроль або домінування однієї з них над іншими («надтранснаціональне утворення»).

ТНК не повинні втручатися у внутрішні справи приймаючої держави, але вони здатні заподіяти економіці збитки приймаючої держави, навіть не порушуючи її закони. Очевидно, що необхідно укласти конкретні правила їхньої поведінки. Проблема полягає в тому, щоб ці правила зобов'язували як держави, так і ТНК. Однак такі труднощі мають шляхи вирішення. Як відомо, торговельні договори зобов'язують держави встановити певний правовий режим для іноземних фізичних і юридичних осіб. Тому, у взаємодії національне й міжнародне право здатні створити досить ефективний режим для ТНК. Головна перешкода на шляху надійного врегулювання вбачається в небажанні досягти цього як самими ТНК, так і відповідними державами.

У процесі глобалізації ТНК є головним провідником капіталовкладень. У цьому сенсі виникла необхідність розробки міжнародних стандартів для транснаціональних підприємств. Одним з прикладів зіткнення інтересів різних груп держав може бути названа саме політична боротьба за оформлення правового статусу ТНК і правового режиму їхньої діяльності. Група держав, які розвиваються, виступила за те, щоб у відношенні до ТНК поширювалася юрисдикція країни перебування, вони не мали доступу до міжнародних судів, не користувалися пільгами, наданими національним підприємствам, щоб міжнародні норми мали обов'язкову силу щодо ТНК. З усіх пунктів в економічно найбільш розвинених державах був діаметрально протилежний підхід.

Економічна (і навіть політична) сила, властива ТНК, вимагає, щоб державні й міжнародні органи встановили, а потім і зміцнили контроль над їхньою діяльністю. Такі спроби здійснювались неодноразово, але не всі вони були успішними.

Разом з розробкою міжнародних стандартів поведінки для транснаціональних підприємств слід зазначити, що, використовуючи власний вплив на держави, ТНК постійно домагаються підвищення свого статусу в міжнародних відносинах. Водночас створення прецедентів, коли ТНК відповідно до міжнародно-правових норм будуть активно брати участь у діяльності міжнародних міжурядових організацій, може негативно відбитися на юридичному й фактичному балансі сил між суверенними державами. Стати на такий шлях – фактично дати свою згоду на наступне включення ТНК до складу суб'єктів міжнародного права, які будуть брати участь у міжнародній правотворчості й приймати рішення нарівні з державами за принципом «кваліфікованої більшості».

Незважаючи на теоретичні застереження, що в такому випадку необхідно буде істотно переглянути діюче міжнародне право й домогтися узгодження волевиявлень держав, такого

результату в жодному разі не можна допускати, у тому числі й на доктринальному рівні, інакше більшість країн буде істотно потіснена найбільш розвиненими державами й підтримуваними ними ТНК у міжнародно-правовому просторі, а значить, фактично, і на арені міжнародних відносин.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Чому глобалізація є детермінантою формування нового світового порядку?
2. Чому глобалізація породжує є джерелом небезпек для держави?
3. Які чинники визначають стратегічні можливості держав в умовах формування нового світового порядку?
4. Які чинники визначають функції держав в умовах формування нового світового порядку?
5. Дайте характеристику наслідкам зміни природи міждержавного суперництва у процесі формування нового світового порядку.
6. Дайте характеристику Впливу ТНК на життєдіяльність держав в умовах формування нового світового порядку.

ЛЕКЦІЯ 8. Виклики державному суверенітету крізь призму глобалізації та формування нового світового порядку

НАВЧАЛЬНІ ПИТАННЯ

- 8.1. Основні концепції (підходи) до дослідження перспектив суверенітету держави
- 8.2. Сутність трансформації державного суверенітету та роль наддержавних утворень в його «ерозії»
- 8.3. Двоїстість моделі міжнародних відносин, криза держави добробуту та концепт «економічне громадянство»
- 8.4. Трансформація державного суверенітету у контексті «державо-катализатор діяльності регіонів» та формування транснаціонального ринку
- 8.5. Геокультурний аспект кризи суверенітету в роботах та суперечності національного і глобального в правовому полі держави

8.1. Основні концепції (підходи) до дослідження перспектив суверенітету держави

Вплив багаторівневого та суперечливого процесу глобалізації привносить зміни в основи колишнього світоустрою, а неоднозначність оцінки її наслідків призводить до діаметрально протилежних висновків про долю держави та її суверенітету в умовах формування нового світового порядку. Зокрема, непорушність державного суверенітету дедалі частіше ставиться під сумнів. Водночас вступ держав до різних організацій (союзів), що мають різну правову природу, актуалізують і питання аналізу дієвості цих організацій.

Дискусії стосовно суверенітету держави та оцінки його перспектив ведуться в межах наступних наукових концепцій (підходів): конструктивізму; політичного глобалізму; лібералізму (неолібералізму); політичного реалізму (неореалізму); функціоналізму і транснаціоналізму; «кооперативного» суверенітету; економічного детермінізму. При цьому в межах цих підходів дослідники дотримуються однієї з позицій:

тиск глобалізації на суверенні держави призводить до втрати ними своїх функцій по керуванню політичними, економічними та іншими процесами, що відбуваються як на їх території, так і за її межами;

суверенні держави залишаються головними акторами в системі міжнародних відносин.

Так, Д.Маршалл вважає, що раніше світовий порядок характеризувався пануванням конкуруючих «національних капіталізмів». Проте він відходить у минуле, а на його місце заступає інший порядок, що створює «транснаціональний капіталізм», глобальний за своєю сутністю та масштабами поширення свого впливу. Він є реальною загрозою життєздатності національної держави, стверджує він.

Протилежної думки дотримується Л. Туроу. Він звертає увагу на те, що хоча національна держава і втратила частину своїх функцій, вона як і раніше відіграє роль найважливішого регулятора економічних і соціальних процесів. Капіталізм, як і будь-яка система, має свої переваги і недоліки. Так, перевагою капіталізму є його здатність стимулювати економічне зростання і приводити у відповідність обсяг виробництва і споживчого попиту. Водночас, йому притаманні принаймні рецесії, фінансові кризи, обмеженість довгострокових інвестицій у сферах освіти, наукових досліджень та інфраструктури. Саме на вирішення цих завдань, на думку Л. Туроу, держава зосередить свою увагу в XXI ст.

Варто зазначити, що переважна більшість досліджень ґрунтується на оцінках впливу економічних процесів на інститут державного суверенітету, а політичний аспект їх впливу на суверенітет держави не піддається глибокому аналізу. Тому прогнози отримані в межах цих досліджень мають односторонній характер. Держава в них розглядається тільки як суб'єкт економічних відносин, тобто її суверенітет досліджується у відриві від світу політичного. В цілому групи дослідників, що визнають або відкидають факт якоїсь «ерозії» суверенної держави, сходяться в тому, що визнають високу актуальність цього питання саме в зв'язку з трансформаційними процесами, що відбуваються сьогодні в усіх сферах життя суспільства: економіці, політиці, соціальній сфері і культурі.

Прискорення й ускладнення глобальних процесів привело до реструктуризації багатьох інституціональних структур сучасної цивілізації. Зокрема, як правило, виокремлюють такі ознаки занепаду суверенної держави:

- у результаті поширення інформаційно-телекомунікаційних технологій державні кордони стають більш прозорими для потоків капіталів, товарів, та передачі інформації. Це створює нові комплексні зв'язки держав, великих корпорацій і окремих індивідів;

- змінюється система міжнародних відносин, з'являються нові актори у вигляді міжурядових, неурядових громадських організацій, ТНК, які претендують на власні повноваження у в цій системі;

- спостерігаються суперечності між проголошеним в Статуті ООН принципами дотримання прав людини і невтручання у внутрішні справи держави, а це є характеристикою сутності державного суверенітету;

- активізація регіонів усередині державних утворень, що набуває форми від прагнення до ведення самостійної економічної діяльності до сепаратистських настроїв, з закликами до більшої автономії або виходу зі складу держав;

- формування нової ідентичності людини, що виходить за межі національно-державної спільності, тяжіння до глобальних структур організації громадянського суспільства.

Однак ці ознаки тлумачаться вченими зовсім по-різному, що багато в чому залежить від обраного ними методологічного підходу. При цьому концептуальним водорозділом стає питання про світоглядно-філософське розуміння глобалізації як детермінанти цивілізаційного розвитку.

8.2. Сутність трансформації державного суверенітету та роль наддержавних утворень в його «ерозії»

Ідеї С.Краснера щодо сутності трансформації державного суверенітету. Значна частина фахівців вважає, що держава має зберігати роль вищого правового, політичного і морального авторитету, незважаючи на те, що глобалізація спонукає її ділитися з іншими інститутами своїми повноваженнями. У необхідності виконання пов'язаних з цим регулятивних функцій держави вони вбачають джерела, що зберігають і навіть нарощують вплив держави на глобальні мережі. Завдяки цим функціям органи державної влади здійснюють координацію у глобальному масштабі

діяльності ринкових і державних структур, асоціацій громадян, суспільних рухів. Таким чином ці фахівці вважають, що глобалізація не вносить якісно нових змін у міжнародну систему, тобто не впливає на національну державу.

Так, американський політолог С. Краснер, заперечує точку зору тих аналітиків, які стверджують про нову епоху, де під впливом глобалізації підринається суверенність держави, і вона перетворюється на гравця другого плану. Він не заперечує, що глобалізація кидає виклик здатності держави здійснювати контроль за процесами, що відбуваються на її території, але не бачить ніяких вагомих доказів того, що виклики відрізняються від тих, що вже мали місце в минулому. Він же вважає, що реальні суверенні права існували тільки в сильних державах, на долю слабких - залишалось підпорядкування волі великих держав.

С. Краснер стверджує, що сьогодні слабкі держави ще з більшою мірою, ніж сильні, змушені боротися за здійснення контролю за внутрішньою і міжнародною діяльністю та за те, щоб не допустити зовнішнього втручання у свої внутрішні справи. У різкому збільшенні обсягів міжнародних угод він, не бачить ніякої історичної унікальності. Уже на початку ХХ ст. ринки товарів і капіталів відрізнялися високим рівнем інтегрованості, а посилення інтеграції супроводжується не зменшенням, а посиленням активності держави. Тому не існує доказів того, що в умовах формування нового світового порядку національні держави стикаються з більшою загрозою щодо здатності контролювати міжнародні потоки, ніж раніше.

С. Краснер доходить висновку, що у різні періоди на перший план виходили нові проблеми, що вимагали реакції держави у зовнішньополітичній сфері її діяльності. Процес глобалізації і посилення активності держави відбувають паралельно, через що глобалізація не справляє серйозного впливу на здатність держави здійснювати контроль за міжнародними потоками послуг, товарів, капіталів, ідей і тощо.

Щодо внутрішнього суверенітету, то на думку С.Краснера міжнародні процеси завжди впливали на політичну владу в державах. Так було в епоху формування протестантських держав, панування абсолютної монархії, в період встановлення республіканського ладу і т.д. І в даному випадку немає доказів того, що сучасні міжнародні процеси інакше впливають на державний лад різних країн, ніж це було в минулому. Звичайно, у питаннях захисту прав людини, у разі їх порушення, суверенна держава може зазнати на собі тиску міжнародних організацій, але в сфері відносин між суверенними державами і міжнародними організаціями не відбувається нічого принципово нового.

Реально демократичні режими існують не в усіх країнах. Права людини, як їх інтерпретує Захід, не визнаються в багатьох азіатських державах. Певні інструменти тиску на державні структури з метою змусити їх урегулювати відносини між владою і громадянами використовуються в міжнародній системі, але історія не знає прикладів, коли він легітимно приводив до зміни політичного ладу суверенної держави.

Говорячи про «вестфальський» суверенітет, тобто про неприпустимість втручання у внутрішні справи держави з боку інших держав і міжнародних структур, С.Краснер підкреслює, що він не згідний з дослідниками, які стверджують ніби то тиск на цю форму суверенітету, і насамперед у тій її частині, що стосується дотримання прав людини, винятково посилюється процесами глобалізації. Взаємини між національною владою і громадянами, особливо в слабкій країні, завжди були об'єктом уваги сильних сусідів. За останні століття прагнення до втручання не зникло, змінювалися приводи для нього. Якщо раніше приводом для такого втручання слугували релігійні утиски і порушення прав етнічних меншин, то після Другої світової війни основним об'єктом уваги міжнародних інститутів стали права людини. Підписання численних угод про дотримання прав людини – абсолютно нове явище в міжнародній системі.

Сам факт підписання Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, що передбачає неухильне дотримання країнами, що приєдналася до неї, визначених прав громадян, безумовно, є викликом для «вестфальського» суверенітету, так само як і для міжнародного права, оскільки саме поняття «суверенітет» припускає, що національні держави є єдиними легітимними акторами на міжнародній арені. Проте численні факти втручання в справи суверенних держав з метою захисту релігійних прав або прав національних меншин переконливо свідчать, що в історії

людства не було періоду, коли «вестфальський» суверенітет визнавався якщо не всіма, то хоча б більшістю членів світового співтовариства.

Глобалізація створює умови, що сприяють дотриманню прав людини. В цій частині вона підриває державний суверенітет. Проте, було б неправильно вважати, що вплив глобалізації, з історичного погляду, має унікальний характер, підкреслює С.Краснер. У випадках, що стосуються порушення визначених норм взаємин між владою і громадянами, принцип невтручання завжди вступав у суперечність з принципами узаконеного втручання світового співтовариства у внутрішні справи суверенних держав. Що стосується зростання кількості міжнародних організацій, то в цьому процесі дослідник схильний вбачати свідчення посилення суверенітету.

Учасниками міжнародних угод як і раніше є не ТНК, не фонди або неурядові організації, а суверенні держави. Глобалізація стимулює укладення міжнародних угод, оскільки жодна держава в односторонньому порядку не може здійснювати контроль над процесами, що відбуваються як на її території, так і за її межами, підкреслює автор. Якщо розглядати ці угоди з погляду міжнародного права, то варто визнати, що вони скоріше підсилюють державний суверенітет, ніж підривають його, оскільки володіння суверенітетом є умовою участі держав в таких угодах.

Звичайно, глобалізація впливає на здатність національної влади контролювати події усередині самих суверенних держав і за їхніми межами. Більше того, суверенітет постійно піддається змінам поряд з системою міжнародних відносин, вони взаємозалежні. Отже, глобалізація не загрожує суверенітету, а, навпаки, прямо залежить від його існування, тому що саме національні держави визначатимуть політику завтрашнього дня.

Таким чином, для С. Краснера глобалізація не є чимось неповторним у ретроспективному погляді на історичний процес, і тому нових небезпек для політичного інституту національно-державного суверенітету він не виділяє. Сама по собі система міжнародних відносин, у якій основними акторами є суверенні держави, ніколи не знаходилася в гармонійній рівновазі і завжди піддавалася викликам з боку економічних, соціальних чи культурних процесів. Так само і глобалізація не створює певних якісно нових умов існування для суверенних держав.

Роль наддержавних утворень в «ерозії суверенітету». Переглядаючи історію сучасної системи міжнародних відносин, починаючи з Версальського договору, Р. Кеохейн професор політології Дьюкського університету США відзначає зростаючу роль у ній наддержавних утворень, тобто звертається до проблеми співвідношення відповідальності державних і наддержавних структур у процесі прийняття рішень. Він стверджує, що держави частково втрачають суверенітет. Особливо це помітно щодо слабких держав, які змушені використовувати свій суверенітет тільки як засіб ведення переговорів.

З іншого боку, виникають міжнародні інститути, побудовані на тих же, взагалі, недостатньо демократичних принципах, через те, що подібно національним державам вони утворені елітами суспільства і з легкістю можуть виключати широку громадськість з процесу ухвалення рішень. Як приклади Р. Кеохейн наводить закриті засідання СОТ, МВФ, Ради міністрів ЄС.

Альтернативу сформованому положенню дослідник убачає в посиленні ролі мережних структур у міжнаціональному суспільстві. Такі організації утворені вченими, фахівцями, зайнятими в різних сферах, борцями за права людини й активістами екологічних рухів. Можливість існування подібних структур зумовлена появою сучасних засобів зв'язку, таких як Інтернет, що дають змогу з легкістю спілкуватися, незважаючи на відстані й державні кордони.

Р. Кеохейн стверджує, що подальша демократизація процесу прийняття рішень неможлива лише за рахунок делегування влади формальним демократичним інститутам, необхідний також механізм звітності. Невід'ємною умовою цього механізму може бути добровільний плюралізм за умови максимальної прозорості, яка є найважливішою умовою демократичності, що не дозволяє елітам монополізувати мережні структури.

Таким чином, ряд дослідників зовсім не бачать у процесі руйнування територіального суверенітету безпосередньої загрози для самої демократії. Набагато важливіше, на їхню думку, не зберігати за будь-яку ціну відживаючі політичні інститути, а будувати нові, транснаціональні, на демократичній основі, тим більше, що такі інститути краще відповідатимуть реаліям

транснаціонального громадянського суспільства, що перебуває в стані формування, і багато в чому є наслідком культурної глобалізації, і приходять на зміну національній ідентифікації.

Взаємо переплетіння, гібридизація місцевих культур приводить, з одного боку, до посилення космополітичної свідомості, з іншого – до утворення величезної кількості локальних субкультур, кожна з яких претендує на своє місце під сонцем. Проте, очевидно, що надмірна культурна розмаїтість ніколи не сприяла міцності держави з її прихильністю до єдиної офіційної ідеології, що сприяє більшій легітимізації уряду, який знаходиться при владі.

8.3. Двоїстість моделі міжнародних відносин, криза держави добробуту та концепт «економічне громадянство»

«Двоїстість» моделі міжнародних відносин. Нові форми ідентичності на різних рівнях також є загрозою для національної держави. До сьогодні система суверенних держав успішно протистояла таким конкуруючим транснаціональним концепціям, як панісламізм, таким міжнародним організаціям, як ООН чи Світовий банк. Але моральний фундамент, що робив привабливим ідею національної держави в очах її громадян, поступово нівелюється.

Основна складність при створенні й подальшому розширенні міжнародних просторів полягає в тому, що політика глобалізації жадає від національної держави координації визначених, раніше незалежних рішень з іншими національними державами і підпорядкування держав інтересам співтовариства. Прикладом такого транснаціонального простору, в якому всі його учасники пожертвували частиною національних прерогатив на користь співтовариства, є ЄС. У появі цієї ЄС переплелися дві тенденції, з одного боку, роль міжурядових і транснаціональних організацій, поява нових акторів у системі міжнародних відносин, з іншого – трансформації на рівні свідомості, коли національна ідентифікація поступається місцем космополітизації громадянського суспільства.

Однак, незважаючи на ці об'єктивні тенденції, національні держави не прагнуть здавати своїх позицій. Тому світова політика ніби роздвоюється на дві арени глобальних суспільств. З одного боку, зберігається співтовариство держав, у якому правила дипломатії й національних інтересів, як і раніше, відіграють ключову роль. З іншого боку уже діє світ транснаціональної субполітики, в якому задіяні різні організації, мультинаціональні концерни, міжнародні екологічні організації, НАТО, ЄС і т.д.

Цю двоїсту модель міжнародних відносин Дж. Розенау називає поліцентричною світовою політикою, в якій не мають права голосу, зокрема ні капітал, ні національно-державні уряди, ні ООН, ні Світовий банк, ні Грінпіс. Усі вони борються за досягнення своїх цілей, щоправда, з різними результатами. Водночас традиційна міждержавна система міжнародних відносин зберігає свої позиції, національні держави хоч і змінюються, але не зникають, державний суверенітет піддається «ерозії», але рішуче протидіє цій тенденції, уряди слабшають, але в їхніх руках, як і раніше, знаходяться ресурси, і вони продовжують поширювати свій вплив.

Саме в руках політичних інститутів, а не економічних структур, що не прагнуть до володіння політичною владою як такою, знаходиться ключ до моделі політичного управління майбутнім, однак питання полягає в тому, які це будуть структури. Дж. Розенау пропонує конкретний механізм реалізації переходу від державо-центристської політики в міжнародних відносинах до транснаціональної політики прийняття колективних рішень.

До недавнього часу прототипом організації, що могла б здійснити перехід влади від суверенних держав до структур нового типу, могла б стати, на його думку ООН. Дж. Розенау дає характеристику сильних і слабких сторін цієї організації. З одного боку, ООН є досить консервативним органом, оскільки її дії скуті нормами традиційного міжнародного права, багато в чому не відповідні сучасній ситуації. З іншого боку, Дж. Розенау говорить про нерівність, що визначає відносини між слабкими і сильними членами ООН. Це призводить до нездатності використовувати власні сили примусу в ситуаціях, які вона прагне контролювати та унеможлиблює вирішення завдань, що знаходяться на її розгляді.

Далеко не в усіх знаходить відгук думка про те, що національні держави змушені тепер розділяти владу з іншими суб'єктами на субнаціональному і наднаціональному рівнях. Та ж ООН продовжує орієнтуватися на непорушність суверенітету. Її норми не рідко ставлять національні інтереси окремих держав-членів, особливо впливових, вище інтересів світового співтовариства. Інерційність ООН у прихильності історично сформованій системі міжнародних відносин очевидна. Цим пояснюється і її слабкість. Водночас останнім часом ООН все частіше втручається у внутрішньодержавні конфлікти, а її миротворча і гуманітарна діяльність активізувалася.

На думку Дж. Розенау, відзначені зрушення в діяльності ООН відбивають фундаментальну тенденцію трансформації політичних інститутів у бік обмеженої міждержавної системи, члени якої обмежуються у вільному використанні своїх суверенних прав. Держави тепер часто самі шукають схвалення своїх дій у міжнародних організаціях, подібних ООН, тоді як раніше їм це не було потрібно в силу їх суверенних прав. Відбувається взаємна адаптація державо-центричної і поліцентричної систем, де не останню роль відіграють ООН та інші міжнародні неурядові організації.

Таким чином, Дж. Розенау досліджує процес трансформації державного суверенітету з погляду наступності між інститутами традиційних владних структур держави і нових транснаціональних організацій, що повинні стати головними політичними владними структурами в майбутньому. Однак на даний момент, всупереч прогнозам Дж. Розенау, інститут міжнародних організацій та їхній вплив на світову політику переживає досить важкий період. Можливо, умови для здійснення реального арбітражу з боку ООН у міжнародних справах, що потребують рішучої відмови від частини повноважень з боку суверенних держав на користь наднаціональних органів, ще не дозріли.

Тому теза про неминуче послаблення суверенітету і посилення наднаціональних міжнародних організацій, висунута Дж. Розенау, дещо передчасна, оскільки говорити про послаблення впливу ряду держав на міжнародній арені, на сьогодні день не доводиться.

Проблема кризи держави добробуту та концепт «економічне громадянство». Деякі дослідники стверджують, що кризи зазнає не національно-державного суверенітету, а інтервенціоністська модель держави. За цієї моделі соціальне забезпечення, ефективне використання виділених асигнувань на захист навколишнього середовища і захист найманих робітників, споживачів і вкладників, колективне регулювання ринку праці за визначальної участі профспілок і наявність різноманітних інструментів економічної політики, знаходилися безпосередньо і монополярно в руках держави. Постійне розширення завдань держави та постійне збільшення частки державних витрат поставило під сумнів економічну корисність «держави добробуту».

Тенденція до її руйнування, що розпочалася в 1970-х роках, в даний момент досягла свого піку. Але це зовсім не означає зникнення самого суверенітету і держави як такої. Отже, дискусія про зменшення повноважень держави у процесі прийняття рішень в економічній і соціальній сферах розгортається паралельно з дискусією про сутність «держави добробуту», метаморфози, яких вона зазнає останніми роками, а також перспективи її подальшого розвитку. При цьому неолібералізм став головною причиною згорання активності держави в економічній і соціальній сфері, що, проте, не є ознакою зникнення суверенної держави.

У контексті сказаного, особливий інтерес викликає позиція з питання про сутнісні зміни державного суверенітету в умовах глобалізації професора Колумбійського університету С. Сассен. Вона зосереджує свою увагу на одній з основних характеристик суверенітету – територіальності. С. Сассен ставить запитанням, про те, чи можна вважати появу великих іноземних компаній на території національної держави і їхню активну економічну діяльність фактором, що руйнує суверенітет, чи вони діють за принципом екстериторіальності, за аналогією з посольствами іноземних держав.

Чи означає тенденція до державного дерегулювання зменшення значущості держави, як це часто подається в суспільних науках? На думку дослідника, дерегулювання відбиває більш специфічний процес, який «разом зі зміною простору може свідчити про більш фундаментальну зміну сутності суверенітету, що вказує на новий зміст і місцезнаходження тієї системи, яку ми

називаємо «суверенітет». Якщо держава втрачає частину певних економічних функцій, то це не означає відсутності альтернативної регуляторної системи й інститутів управління міжнародними економічними відносинами.

Наприклад, у принципі успішно функціонують організації з міжнародного комерційного арбітражу. Тому, на думку С.Сассен, варто говорити не про «розмивання» суверенітету, а про поступовий перехід його від територіальних органів влади до наднаціональних. Необхідно говорити не про загрозу суверенітету, а про його видозміну, внаслідок якої він втрачає характеристику територіальності. Тому С.Сассен не бачить у цьому небезпеки для самої національної держави. Держава, звільнившись від зайвих регулятивних функцій, одержує механізм забезпечення міждержавного консенсусу для просування глобалізації, а національно-правові системи залишаються головним інститутом, за допомогою якого здійснюються гарантії дотримання договорів, що укладаються, і прав власності.

Державне регулювання економіки веде і до зміни самого поняття громадянства, що поступово перестає бути прив'язаним до визначеної території і національності. Відбувається денаціоналізація національних територій – у сучасному світі головну роль відіграють не права громадянина, а права людини, що також є наслідком глобалізації. Тому основна роль по задоволенню соціальних потреб людини лягає не стільки на державу, в якій проживає людина, скільки на підприємство, на якому вона працює. Це надає підстави С.Сассену ввести категорію «економічне громадянство» для характеристики самоідентифікації сучасної людини. Саме в період кризи «держави добробуту» стає можливою поява цього нового виміру ідентичності громадян, що належить економічним акторам. Усі ці тенденції, на думку С.Сассен, свідчать не про «ерозію» суверенітету, а про його трансформацію і децентралізацію.

Суверенітет як і раніше залишається ключовим елементом системи міжнародних відносин, але змінюється його структура, що починає виходити за межі національної держави і визначеної території.

8.4. Трансформація державного суверенітету у контексті «держави-катализатор діяльності регіонів» та формування транснаціонального ринку

Трансформація державного суверенітету у концепт «держави-катализатор діяльності регіонів» у працях К.Омае. Японський вчений К.Омае досліджує процес формування нової глобальної економіки під впливом факторів, відомих як «чотири І»: інвестиції, індустрія, інформаційні технології та індивідуальне споживання.

Інвестиційна діяльність складає значну частину сучасної економіки. В ній зосереджені величезні запаси вільних засобів, невідконтрольних урядам, що можуть перетинати кордони в пошуках привабливих ринків. Це стимулює зростання індустрії, коли капітали ТНК прямо, без державного посередництва втручаються в національні економіки і перетворюють їх на свій розсуд.

Ні інвестиції, ні зростання індустрії не були б можливі в таких масштабах за відсутності третього фактору – розвитку інформаційних технологій. Саме вони дають змогу здійснювати ефективне управління вилученими підприємствами.

Четвертий фактор – індивідуальне споживання – є і наслідком перших трьох, і додатковою причиною, що акумулює їх подальше зростання. Уніфікація стандартів споживання зумовлює у світі зростання потреб, на задоволення яких спрямована діяльність насамперед ТНК.

На думку К. Омае, наш час є часом відмови від «картографічних ілюзій». Цим терміном автор позначає невідповідність усталених уявлень про роль, завдання і мету держави реаліям сьогодення. Сьогодні національні держави фактично втрачають контроль над ходом світових процесів, а в ряді випадків, намагаючись їм протистояти, виявляють свою повну неефективність. Тому держава стає «ностальгічною фікцією», що має тільки політичний зміст, а не економічний, стверджує К. Омае. Окрім того, на думку Т. К. Омае, сьогоднішній світ переплавляє місцеві культури і видає на світ щось принципово нове. Відбувається процес конвергенції, який він називає

«каліфорнізацією» смаків і переваг. Цей процес формує глобальних споживачів, що в багатьох відношеннях більш схожі один на одного, ніж на своїх сусідів, які не орієнтуються на глобальні цінності, і навіть більше, ніж на своїх батьків і дідів». За К. Омає, «каліфорнізація» – квінтесенція світових процесів, що породжують принципово нове суспільство, що не знає ніяких кордонів.

Що ж залишається в цій ситуації державі? Як може вона адекватно управляти процесами, якими навіть не завжди апелює. Це твердження К. Омає перегукується з думкою П. Друкера: історична місія суверенної держави уже виконана, і використання в наші дні гасла про захист національних інтересів є неправомірним.

Руйнуючись, національний суверенітет випускає з рук частину своїх повноважень, які одразу підхоплюють нові утворення, які К. Омає називає «регіонами-державами». Як приклад регіонів-держав К. Омає називає Уельс у Великій Британії, Силіконову долину в США, землю Баден-Вюртемберг у Німеччині, міста Пусан у Кореї, Токіо й Осака в Японії і т.д. У світі без кордонів існують природні економічні зони. Будучи обмеженими своїми географічними розмірами, вони справляють величезний економічний вплив. Диверсифікація економічних інтересів окремих областей-держав приводить до того, що самі держави набувають «збродоподібної» структури, коли кожний з регіонів-держав має власні інтереси, структуру економічних зв'язків і власні цілі на світовому ринку.

Тут, однак, існує небезпека того, що частина сепаратистських прагнень у сучасному світі зумовлена зовсім не прагненням до більш високої економічної ефективності, а консервативними релігійними, етнічними або клановими пристрастями. Тому ніхто не надасть гарантій, що всі відцентрові тенденції виявляться однозначно економічно прогресивними. У зв'язку з цим, К. Омає бачить нове завдання, що постає перед державою: «Природною і життєво важливою роллю, яку можуть відіграти національні держави, – стати ефективними каталізаторами діяльності регіонів».

Отже, державам залишається тільки «дозволити оперативну автономію тим регіонам-державам, що генерують суспільне багатство, які знаходяться в межах їхніх кордонів або перетинають ці кордони». Будь-яка інша активність вважається неефективною або навіть шкідливою. На думку К. Омає самі держави-нації повинні відмовитися від частини своїх повноважень на користь створення єдиних економічних регіонів-держав.

Ідеї П. Друкера щодо трансформації державного суверенітету у контексті формування транснаціонального ринку. Відомий економіст П. Друкер розглядає саму концепцію державного суверенітету як суто історичне явище, що з'явилося з початком становлення капіталістичних відносин і як наслідок – централізованих національних ринків. Влада, зосереджена в руках центрального уряду, була необхідна для консолідації людей і ресурсів у рамках єдиної держави. Головною метою політичної діяльності і політичної думки було скасування автономних інститутів усередині суспільства і концентрація влади в руках центрального уряду.

Протягом п'яти століть князі й уряди були однотайні в цьому відношенні, так само як і політичні філософи. Так, до XIX ст. остаточно складається система міжнародних відносин, відповідно до якої єдиним легітимним актором на міжнародній арені є суверенна держава. Це, на думку П. Друкера, відповідало сформованій на той час капіталістичній системі ринкових відносин, основними суб'єктами якої були національні ринки. Однак наприкінці XIX ст. став складатися новий тип бізнесу, що різко відрізнявся від усього, що було в минулому, передусім своїми масштабами. Цей бізнес став здійснюватися діловими корпораціями і частково громадськими службами, що стають новими центрами влади, залишаючись при цьому аполітичними.

Цей тип господарювання привів поступово до утворення нового типу плюралістичних інститутів, що, зосереджуючись на виконанні того або іншого завдання, практично не мають потреби в контролі з боку уряду. Попри свій невеликий розмір вони порівняно з державою, впливають на суспільство, тому що вони добре структуровані на відміну від держави, яка погано організована й досить інертна. Поступове формування на основі цих інститутів ТНК і приватних компаній зумовило виникнення транснаціональної економіки. Вона охопила увесь світ і значною мірою стала контролювати внутрішню економіку національних держав. З часом валютно-фінансова політика суверенних національних урядів, на думку П. Друкера, стала все менше впливати на події, що

відбуваються на транснаціональному валютному ринку і на ринку капіталу, дедалі більше перетворюючись у реакцію на ці події.

Економічна теорія продовжує стверджувати, що суверенна держава є єдиною або, у всякому разі, домінуючою одиницею, здатною проводити ефективну економічну політику. Насправді ж, у транснаціональній економіці можна виділити чотири такі одиниці. П. Друкер вказує на те, що, хоча в сучасній економіці національні держави і зберігають свій вплив, вони не володіють монополією на прийняття рішень, оскільки вони рівні з трьома іншими «одиницями транснаціональної економіки», такими, як великі економічні міждержавні союзи, валютно-фінансові й інвестиційні потоки і ТНК.

Для забезпечення найбільш плідної взаємодії необхідне створення єдиного транснаціонального законодавства. Крім транснаціональної економіки, П. Друкер вказує на формування транснаціональної екології, що все більше перетинає національні кордони. Він розглядає її як економічну проблему, для ефективного розв'язання якої необхідне співробітництво, що виходить за рамки національних держав. Ніякі ефективні заходи не можуть бути застосовані доти, поки ми не зрозуміємо, що серйозний збиток, завданий екології у будь-якому місці, стосується кожного з нас і становить загрозу буквально для всіх. Для цього необхідно радикально змінити саме економічне мислення. Економісти дотепер розглядають забруднення навколишнього середовища і збитки, завдані йому, як щось «зовнішнє». Однак розплачується за це все суспільство, а не винний у цьому. Найбільш ефективно розв'язати проблеми, пов'язані з забрудненням навколишнього середовища, спроможне, на думку П.Друкера, спеціальне екологічне законодавство, що накладе заборону на торгівлю або виробництво екологічно шкідливих товарів, хоча це і може зашкодити національним інтересам.

У цілому ідея П. Друкера полягає в тому, що існуюча на даний момент система міжнародних відносин перестала виконувати свої функції ефективного координування різних складових життя суспільства, і сама національна держава як головний актор цієї системи перестала бути адекватною навколишній дійсності. Не існує єдиного транснаціонального законодавства, яке б регулювало випадаючи з-під контролю урядів окремих країн систему, оскільки інститути вчорашнього дня втратили свою ефективність на новому історичному етапі. Для П.Друкера «розмивання» суверенітету і підпорядкування його наднаціональним структурам є історично виправданим, неминучим і прогресивним, тому що держава втратила можливість, у силу своєї територіальної обмеженості, ефективно розв'язувати проблеми світового масштабу в умовах сформованого транснаціонального ринку.

Таким чином, П. Друкер, як і К. Омає, що знаходяться на позиціях економічного детермінізму, говорять про невідповідність політичних інститутів економічній реальності, що неминуче повинно привести до значного обмеження державного суверенітету з боку різних фінансових інститутів і транснаціональних корпорацій. Вони є прихильниками ідеї неминучого зникнення національної держави й інституту державного суверенітету в силу його історичної обмеженості й економічної неефективності, тобто є типовими представниками неоглобалізму. Водночас вони мало уваги приділяють труднощам і механізмам самого перехідного періоду, а також тим небезпекам, які криються в процесі «девальвації» суверенітету.

8.5. Геокультурний аспект кризи суверенітету та суперечності національного і глобального в правовому полі держави

Геокультурний аспект кризи суверенітету. Національні держави виникли в безпосередньому зв'язку з розвитком ринкових відносин, що перевершують локальний рівень прокладання залізниць, посиленням ролі засобів масової інформації і створенням системи освіти, стандартизованої в рамках національної держави. Тому, на думку І. Валлерстайна, неправильно пов'язувати подальший розвиток капіталістичних відносин і занепад національної держави, оскільки вони нерозривно зв'язані й не можуть існувати один без одного. Ознаки кризи суверенітету, причиною яких називають економічну глобалізацію, не є унікальним явищем, адже,

жодна сучасна держава ніколи не була по-справжньому внутрішньо суверенною де-факто. Завжди існувала протидія владі з боку внутрішніх сил.

Жодна держава ніколи не була в дійсності суверенною і ззовні, відтоді, як стало можливим втручання однієї держави в справи іншої, появи спільної валюти і введення деяких норм міжнародного законодавства, що обмежує зовнішній суверенітет. В будь-якому випадку, завжди була відома практика, коли сильні держави відмовлялися визнавати суверенітет слабких тією мірою, якою вони вимагали цього визнання для себе.

На думку, І. Валлерстайна, глобалізація сама по собі помітно не вплине на здатність держав до ефективного функціонування, що також не входить до сфери інтересів акторів капіталістичної економіки. Взагалі, кризу державного суверенітету, як внутрішнього, так і зовнішнього, котра уперше за останні роки досягла такої загрозливої сили, дослідник пов'язує не з трансформацією світової економічної системи, а з трансформацією геокультури. В її основу була покладена теза про необхідність стійкого розвитку і втрата довіри з боку народних мас до ліберального реформізму та гасел «лівих». Розчарування в геокультурі розвитку означало втрату віри в державу як провідника реформ і гаранта особистої безпеки. Це запустило процес: чим менше легітимності визнається за державами, тим складніше їм благополуччя. І чим складніше ставало державі виконувати ці функції, що для більшості людей є сенсом існування держави, тим менше легітимності за нею визнавалося.

І. Валлерстайн стверджує: «Перспективи лякають людей. Після п'ятисот років послідовного росту сили і легітимності державних структур, до того моменту, коли більшість людей відмовилися від альтернативних гарантій безпеки або благополуччя, держава одразу стала втрачати свою ауру». Причини «розмивання» суверенітету - у політичних і соціальних процесах, а не в капіталістичній економіці, для якої подібна «ерозія» просто невігідна. Державний суверенітет є фундаментальною основою для всієї капіталістичної світової системи. «Занепад» держави свідчить про загальну кризу капіталізму як історичної системи.

Гіпотетичний світ вільної конкуренції – це дійсна катастрофа для капіталізму, тому держава є гарантом захисту від його дестабілізуючої сили, оскільки сама капіталістична економіка зовсім нездатна контролювати всі процеси. Саме ліберальна риторика, а не капіталізм сам по собі, зумовила зменшення довіри до влади держави.

Подібний погляд спростовує поширену думку про те, що глобалізована економіка є головним чинником «розмивання» суверенітету. Навпаки, процеси посилення інтеграції і взаємозалежності в капіталістичній економіці завжди були основною рисою світової системи, що не тільки не руйнувала, але більше того, базувалася на посиленні суверенної влади.

Глобалізація в дійсності є періодично повторюваною характеристикою розвитку світової системи з самого початку. Подібний підхід до проблеми глобалізації не як унікального історичного явища, а, навпаки, як до процесу, що характеризує циклічний розвиток капіталізму вже протягом декількох століть, дає змогу поглянути на проблему національно-державного суверенітету на сучасному етапі в іншому ракурсі. Реструктуризація інститутів національної держави, за такого підходу, являє собою зовсім не загрозу суверенітету з боку фінансової інтеграції, як це часто підносять дослідники, а ряд циклічних змін, які притаманні національній державі як динамічній системі.

Діалектика суперечностей національного і глобального в правовому полі держави. В сучасній «поствестфальській» міжнародній системі національне право дедалі більше зазнає впливу глобалізації й швидкого збільшення міжнародно-правових норм. Тому питання про те чи справляє глобалізація миттєвий ефект на національне право через прийняття й імплементацію міжнародних норм права й установлення стандартів сприяння міжнародним організаціям є актуальним.

В контексті панування норм міжнародного права над національним є розвиток міжнародних органів правосуддя й практика судового переслідування відставних і діючих глав держав, а також інших осіб, що займають високі державні посади, з боку як міжнародних, так і іноземних компетентних органів. Множаться також спроби національних судових органів приймати рішення, обов'язкові для виконання іноземними державами й міжнародними організаціями. Одним з

прикладів такого роду є прийняття в 2001 р. судом штату Алабама рішення, що забороняє ОПЕК провадити маніпуляції з цінами на нафту.

Водночас політика СОТ та інших міжнародних і регіональних організацій у сфері вільної торгівлі й захисту навколишнього середовища залежить від «вимог» глобалізації і держав, що її пропагують. Основна діяльність таких організацій зосереджена на гармонізації й денационалізації національних правопорядків, зокрема через висновок міжнародних угод, що зобов'язують держави імплементувати міжнародні зобов'язання в національне право. Безумовно, держави все-таки зберігають тут суверенітет у прийнятті рішень про долю й статус відповідних правових норм.

Інакше виглядає справа з інтеграційними об'єднаннями держав. Наприклад, в ЄС наднаціональна правотворчість справляє практично негайний ефект на внутрішньодержавне право. Принцип верховенства права ЄС означає, що національне право не враховується або у випадку з директивами внутрішня правотворчість визначається зобов'язуючими цілями, закріпленими в таких директивах. Таким чином, у національних законотворчих галузях влади не існує дискреційного простору навіть стосовно таких цілей. Негайний ефект наднаціонального права не має потреби в подальших узгодженнях волевиявлення держав-членів і підкріплюється правозастосовною практикою Суду ЄС.

Глобалізація кидає свої виклики правовому полю кожної держави. Система міжнародного права істотно трансформується під впливом законів глобалізації. Відповідно до поширеного свого часу консенсуального бачення міжнародного права вважалося, що міжнародне право ґрунтується суто на волі держав. Держави суверенні, і їх воля може бути обмежена тільки з їх згоди.

Норми міжнародного права в цей час охоплюють широкий спектр економічних, політичних і соціальних питань. Уже не можливо не відставати від усіх нових міжнародних договорів, рішень міжнародних організацій, справ міжнародних судів і трибуналів. Викликом глобалізації є не недостатність норм, а навпаки: їх стало надто багато, і вони не мають ієрархічного характеру. Часто вони містять розпливчасті формулювання або в них не передбачається термін їх дії. Більше того, принциповим є те, що норми, що регулюють різні сфери відносин, можуть суперечити одна одній. Децентралізований характер сучасної міжнародної системи сприяє одночасному створенню двосторонніх, регіональних і міжнародних норм права без чіткої ієрархії джерел права за своєю юридичною силою й дією в часі й за колом осіб.

Важливу роль відіграють національні судові органи, які хоча й не створюють міжнародно-правових норм, але беруть участь у їх тлумаченні. При цьому в різних країнах суди можуть по-різному тлумачити ті або інші норми міжнародного права.

Однак ніким не заперечується, що суверенітет як притаманна ознака будь-якої держави, що виражається у верховенстві держави в межах власних кордонів і самостійності в міжнародних справах, ніколи не був абсолютним, оскільки держави взаємозалежні. Незважаючи на юридичну відносність, суверенітет розумівся як втілення вищої влади, і тим самим міжнародні правові зобов'язання повинні були тлумачитися відповідно до гасла, зміст якого зводиться до того, що у разі сумніву рішення ухвалюється на користь вищої влади. Іншими словами, можна було говорити про те, що в класичній міжнародній системі й національній правовій системі догмою було те, що ніяка держава не може існувати без суверенітету.

Однак, на думку багатьох дослідників, ця догма була доктринально «порушена» близько сотні років тому. Так, німецький правознавець Г.Єллінек дійшов висновку, що суверенітет був не невід'ємною ознакою державності, а скоріше другорядним атрибутом вищої державної влади. Таким чином, державність без суверенітету була реальною концепцією. Зокрема, під впливом цього нового розуміння державного суверенітету й могли відбутися різні зміни у статусі держав як суб'єктів міжнародної політичної системи: наприклад, інтеграція держав у найбільш тісну тоді ще систему міжнародних організацій. Така тенденція підсилюється триваючим «відходом» держави від виконання традиційних державних завдань і їхнім делегуванням наднаціональним організаціям і недержавним утворенням.

Запозичена з минулих часів концепція суверенітету значно еволюціонувала. Але варто визнати, що не всі держави у своїх практичних діях дотримуються сучасного розуміння суверенітету й виконують фундаментальні принципи поваги суверенної рівності й невтручання у внутрішні справи

держав. Багато дій одностороннього характеру, а саме з використанням військової сили, зазнають дедалі серйознішої критики міжнародного співтовариства. Реакція міжнародної політичної спільноти на такого роду політику, що проводиться виключно задля переслідування «національних інтересів», стає дедалі більш виразною. Важливим аспектом такої реакції з боку міжнародного співтовариства є те, що ні міжнародне, ні національне керівництво не може успішно й вірогідно здійснюватися, поки держави не діятимуть на принципах співробітництва, заснованого на нормах міжнародного права.

Представники теорій обмеження суверенітету вважають, що ставлення держав до власного суверенітету згодом буде переглянуто і в майбутньому предметом дискусій стане «новий суверенітет», суверенітет, що формуватиметься під впливом співробітництва у сфері дотримання норм міжнародного права і який охопить усі держави, за винятком декількох самоізолюваних. Суверенітет полягатиме не у волі держав незалежно здійснювати свою владу, маючи на меті лише власні інтереси, а у співробітництві держав з відповідним більш-менш рівноправним статусом, що й становитиме сутність міжнародного життя.

Суттєвою особливістю механізму дії права міжнародного співтовариства є розширення його впливу на національне право, з одного боку, і значне посилення ролі останнього в реалізації міжнародно-правових норм – з іншого.

У багатьох роботах і публікаціях можна чітко простежити, що мотиви й аргументація їхніх авторів найчастіше визначається політичними й економічними інтересами окремої держави, а не всього світового співтовариства, як це зазвичай подається громадськості. Багато в чому саме з цієї причини правова думка розвивається зовсім різними напрямками і має відмінності в частині міжнародно-правової оцінки процесів, що відбуваються у світі, а також ролі міжнародного й національного права при визначенні місця національної держави в умовах глобалізації.

Безумовно, державою повинен бути прийнятий ряд важливих політичних рішень щодо того, який шлях розвитку обрати у світі, що швидко еволюціонує. Ці рішення будуть прямо пов'язані з певним обмеженням власного суверенітету, що пропорційно залежить від обсягу прав і повноважень, переданих державою наднаціональним об'єднанням, або іншим учасникам міжнародних відносин. Однак не слід перебільшувати значення глобалізації й недооцінювати роль державного суверенітету. У майбутньому держава не може не залишатися основним елементом міжнародної системи. Правове врегулювання, як і раніше, відбувається, головним чином, на двосторонній основі, шляхом компромісу, найчастіше тимчасового, двох або декількох держав без належної уваги до спільних інтересів міжнародного співтовариства.

На думку багатьох дослідників і представників великого бізнесу закони глобалізації повинні визначати волю держав приймати відповідні рішення, пов'язані з відмовою від ряду своїх обов'язків на користь інших суб'єктів права, заради інтересів самої держави та її населення. Оскільки жодна держава з легкістю не йде на будь-яке обмеження свого суверенітету, можна піддати сумніву той факт, що делегування, або повна відмова від ряду державних регуляторних функцій наднаціональним органам, або іншим суб'єктам міжнародних відносин буде дійсно благом для самого суспільства.

Будь-якій державі, що бажає стати повноправним учасником регіональної або глобальної міжнародної системи, доведеться піти на певні поступки. Але збереження належного рівня незалежності й самостійності при реалізації соціально-економічних і політичних заходів для захисту національних інтересів і підтримки балансу національних і наднаціональних інтересів, з урахуванням специфіки й політичного та економічного потенціалу окремих держав є, скоріше, найбільш раціональним підходом до участі більшості держав, у тому числі України, в сучасній «глобальній політиці та економіці».

Є всі підстави припускати, що життєво важлива необхідність збереження миру, логіка глобалізаційних і, пов'язаних з ними інтеграційних процесів та інші подібні обставини сучасного міжнародного життя, підштовхуватимуть держави до створення таких юридичних конструкцій, які адекватно відображали б ці реальності. Важливо, що держави передають частину своїх повноважень міжнародним організаціям добровільно й, таким чином, не обмежують свого суверенітету, а навпаки, реалізують одне зі своїх суверенних прав – на ухвалення угод.

Суверенітет не означає повної незалежності держав і тим більше їхньої ізоляваності, оскільки вони співіснують у взаємозалежному світі. Більше того, зростання кількості питань, які держави на добровільній основі піддають міжнародному регулюванню, не означає автоматичного вилучення таких питань зі сфери внутрішньої компетенції держав.

Як зазначалося, юридична рівність держав не означає їхньої фактичної рівності, і в реальних міжнародних відносинах ця обставина нерідко враховується. Одним з прикладів є особливе правове становище постійних членів Ради Безпеки ООН, від однастайності яких у багатьох випадках залежить вирішення питань.

У ряді інших сучасних міжнародних організацій держави – їхні засновники відійшли від формальної рівності при голосуванні (одна країна – один голос) і прийняли метод так званого зваженого голосування, коли кількість голосів, яким володіє країна, залежить від розміру її внеску в бюджет організації та інших подібних обставин. Принцип зваженого голосування прийнятий у ряді міжнародних фінансових організацій системи ООН.

Національна держава і суверенітет зазнають трансформації, переконані дослідники, але наслідки цієї трансформації вони бачать різні. Однозначно можна сказати лише про непопулярність мондіалістських ідей на початку XXI ст., які з пацифістського проекту післявоєнних років перетворилися в символ прагнення до світового панування з боку транснаціональних корпорацій.

Майже всі сценарії майбутнього не припускають найближчим часом зникнення національної держави зі світової арени, питання лише в тому, яку частину свого суверенітету їй дійсно доведеться втратити, і наскільки хворобливим буде цей процес для її громадян. Прихильники політичного реалізму переконані, що якщо яким державам і доведеться поступитися своїм суверенітетом, то це стосується лише слабких держав, що не мають реальної ваги в міжнародній політиці. Сильні держави навіть посилять своє становище в зовнішній політиці. Водночас такий процес не є новим, отже, єдиною тенденцією подальшого розвитку будуть, як і колись, національні інтереси тієї або іншої держави.

Інші сценарії ґрунтуються на визнанні унікальності процесу глобалізації, і в силу амбівалентності зроблять національні держави «глокалізованими», тобто їм доведеться існувати під натиском двох суперечливих тенденцій – інтеграції і фрагментації, що приведе до поступового об'єднання держав у блоки, і в такий спосіб вони зможуть гарантувати збереження національної ідентичності своїх громадян.

Реструктуризація владних інститутів і розподіл владних повноважень на наднаціональному, державному і локальному рівнях здатні створити більш гнучку й ефективну систему управління глобальними процесам в XXI ст. Проте однозначної відповіді на питання, як буде здійснений цей перехід та як буде здійснена адаптація до нього національних спільнот поки що немає.

Питання для повторення та обговорення на семінарських заняттях

1. Розкрийте зміст основних концепцій (підходів) до дослідження перспектив суверенітету держави.
2. Розкрийте сутність трансформації державного суверенітету, як соціального явища.
3. Розкрийте роль наддержавних утворень «ерозії державного суверенітету».
4. Розкрийте двоїстість моделі міжнародних відносин.
5. Чому відбувається криза держави добробуту?
6. Розкрийте зміст концепту «економічне громадянство».
7. Розкрийте сутність трансформація державного суверенітету у контексті «держава-каталізатор діяльності регіонів».
8. Розкрийте вплив формування транснаціонального ринку державний суверенітет.
9. Дайте характеристику геокультурній складовій кризи державного суверенітету в роботах І. Валлерстайна.
10. Розкрийте суперечності національного і глобального в правовому полі держави.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ситник Г.П., Орел М.Г. Національна безпека в контексті європейської інтеграції України: підручник за ред. Г.П.Ситника. Київ: Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2021. 372 с.
2. Ситник Г.П., Орел М.Г. Публічне управління у сфері національної безпеки: підручник / за заг.ред. Г.П.Ситника. Київ: Видавець Кравченко Я.О., 2020. 360 с.
3. Ситник Г.П., Неліпа Д.В., Орел М.Г. Зовнішня політика та національна безпека: посібник / за ред. Г.П.Ситника. Київ: Видавець Кравченко Я.О., 2021. 244 с.
4. Глобалізаційні виклики сучасності: підручник / авт.кол.Л.Г.Комаха, І.В. Алексеєнко, В.Л.Гура та ін.; за заг.ред.Л.Г.Комахи. Київ: ВПЦ "Київський університет", 2022. 350 с.
5. Ситник Г.П. Воєнно-політичні конфлікти та міжнародна безпека: курс лекцій / Г.П.Ситник. Київ: ТОВ "САК Лтд.", 2023.92 с.
6. Ситник Г.П. Конкурентоспроможність держави та національна безпека: курс лекцій / Г.П.Ситник. Київ: ТОВ "САК Лтд.", 2023., 2023. 86 с.
7. Ситник Г.П. Організаційно-правові засади забезпечення воєнної безпеки України: курс лекцій / Г.П.Ситник. Київ: ТОВ "САК Лтд.", 2023. 112 с.
8. Ситник Г.П. Сучасні проблеми розвитку теорії національної безпеки: курс лекцій / Г.П.Ситник. Київ: ТОВ "САК Лтд.", 2023. 136 с.
9. Ситник Г.П., Орел М.Г. Основи стратегічного планування національної безпеки: посібник / за ред. Г.П.Ситника. Київ: Видавець Кравченко Я.О., 2021. 224 с.
10. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ : НІСД, 2022. 532 с.
11. Безпекове середовище 2033: Монографія. Київ: НУОУ імені Івана Черняхівського, 2022. 117 с.
12. Публічне управління та адміністрування у сфері національної безпеки: (системні, політичні та економічні аспекти): словник-довідник / С.П.Завгородня, М.Г.Орел, Г.П.Ситник [уклад.] / за заг.ред. Д.В.Неліпи, Є.О.Романенка, Г.П.Ситника, Київ: Видавець Кравченко Я.О., 2020. 380 с.
13. Державна політика забезпечення національної безпеки України: основні напрямки та особливості здійснення: монографія / Криштанович М.Ф., Пушак Я.Я., Флейчук М.І., Франчук В.І. Львів: Сполом, 2020. 418 с.
14. Mykola Vegesh, Mykola Palinchak, Ján Holonič. Geopolitics:Ukraine, Europe, World (Socio-Political View) Publisher: Academic publishing Fairmont Locust AVE 1489, Fairmont, WV, USA, 2020. 249 p.
15. Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
16. Бочарніков В.П., Свешніков С.В., Тимошенко Р.І., Павленко В.І.Технологія аналізу воєнно-політичної обстановки. Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2017. 397 с.
17. Глобальна та національна безпека: підручник / авт.кол.: В.І.Абрамов, Г.П.Ситник, В.Ф.Смолянюк та інш.; за заг.ред. Г.П.Ситника. Київ: НАДУ, 2016. 784 с.
18. Міжнародне публічне право : підручник / Т. Л. Сироїд ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 648 с.
19. Вегеш М. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія» / М. Вегеш, М. Палінчак, В. Петрінко. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 786 с.
20. Кіссінджер Г.Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. Київ: Вид-во Наш Формат, 2020, 320 с.
21. Гольцов. Геополітика та політична географія: підручник. Київ: Вид-во ЦУЛ, 2019. 416 с.
22. Ситник Г. П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів. *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки*, 2016. №1-2 (9-10). С.99-115.

-
23. Зубчик О. А. Формування конкурентоспроможності держави вперспективі політичного часу (державно-управлінські аспекти): монографія. Київ: ТОВ «Поліграф Плюс», 2019. 408 с.
24. Ситник Г. П. Геополітичний аналіз та прогнозування : навч. посіб.: у 2 ч. / авт. кол. : Г. П. Ситник, В. Ф. Смолянчук, М. М. Шевченко ; за заг. ред. Г. П. Ситника. Київ: НАДУ, 2014. Ч. 1. 152 с.
25. Власюк О.С., Мокий А.І., Іляш О.І. Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації: монографія / за заг. ред. О.С. Власюка НІСД. 2017. 384 с.
26. Дзьобань О.П. Національна безпека в умовах соціальних трансформацій (методологія дослідження та забезпечення): Монографія. Харків: Константа, 2006. 440 с.
27. Телешун С. Виклики та загрози світовому порядку: погляд з України. *Наукові записки*. Випуск 3-4(83-84), 2016. С. 28-41.
28. Набі І. М. А. Основні відмінності між поняттями міжнародного та світового порядку в рамках теорії міжнародних відносин. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Випуск 123 (частина I), 2014. С. 95-101.
29. Мальський М. З., Мацяк М. М. Теорія міжнародних відносин: Підручник. Київ: Знання, 2007. 461 с.
30. Кормич Л. І., Краснопольська Т. М. Національна безпека в глобалізаційних умовах : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Л. І. Кормич, Т. М. Краснопольська. Одеса: Фенікс, 2020. 76 с.
31. Афонін Е.А., Мартинов А.Ю. Архетипіка багатопольярного світу: від війни до миру. *Український соціум*, 2022, № 2 (81). 15–31.
32. Поліщук І. О. Геополітичні ознаки нового світового порядку. *Політичне життя*. Випуск 2, 2022. С.30-35.
33. Дашевська О. Новий світовий порядок: теоретичні концепції. *European Political and Law Discourse*. 2015. Ser. 2, Vyd. 4. P. 59-64. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-4/10.pdf>
34. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. Київ: Юніверс, 2000.
35. Morgenthau H. *Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace*. Fifth Edition. N. Y.: Alfred A. Knopf, 1973.
36. Торгонський Д. Світовий правовий порядок: теоретичні основи формування. *Публічне право*. № 2 (42), 2021. С.149-156.
37. Загурська-Антонюк В.Ф. Міжнародна безпека у контексті глобалізації сучасного світу. *Інвестиції: практика та досвід*. № 13—14, 2020. С.103-109.
38. Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу / пер. з англ. М.М. Климчук. К.: Основи, 2019. 376 с.
39. Kissinger H. "World Order". Penguin Press, New York, 2014. 452 p.
40. Fukuyama F. *America at the Crossroads: Democracy, Power and Neoconservative legacy*, New Haven. Yale University Press, 2006. 244 p.
41. Коппель О.А. Глобальні тренди світової політики. *Регіональні студії*. № 20, 2020. С.109-114
42. Отделенцев Є.О. Політична філософія нового єдиного світового порядку. *Сучасне суспільство*. 2018, Випуск 1 (15). С.114-131.
43. Міщенко А.Б. Новий світовий порядок: міжнародний дискурс. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. Вип. 6. С. 44–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/irtpa_2020_6_6
44. Липов В. В. Глобальна економіка : навчальний посібник : у 2-х частинах. Частина 1. Теоретичні засади глобальних досліджень : [Електронне видання] / В. В. Липов. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2017. 228 с.
45. Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі / Наук. ред. В.Юрчишин. Київ: Центр Разумкова, 2022. 103 с.
46. .National Defense Strategy / U. S. Department of Defense : An official website of the United States Government. URL: <https://www.defense.gov/National-Defense-Strategy/>

-
47. Дмитренко М. Цивілізаційні виклики сучасності в контексті концепцій перевлаштування світу. Політичні дослідження. №2, 2021. С.150-169.
48. Глобальна економіка: навч. посіб. / О. В. Довгаль, У. Я. Андрусів, О. В. Ткаліч, О. С.Павленко. Івано - Франківськ: ФОП Супрун В.П., 2019. 262 с.
49. Теорія міжнародних відносин. Міжнародні відносини та світова політика: навч. посіб. / М. П. Требін, Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна та ін. ; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2016. 540 с.
50. Дністрянський М. С. Геополітика : Навчальний посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 436 с.
51. Андрєєва О. М.Геополітичне позиціонування держави в контексті національної безпеки /зб.наук пр. «Гілея». Вип. 12. 2008. 148-157.
52. Про національну безпеку України. Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
53. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Закон України від 1 липня 2010 року № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>
54. Указ Президента України №392/2020 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ЧАСТИНА 1 ГЕОПОЛІТИЧНА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ У КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	5
ЛЕКЦІЯ 1. Методи, функції, складові, закони, категорії геополітики та геополітичні епохи.....	5
1.1. Геополітика, як соціальне явище та наукова категорія	5
1.2. Методи та функції геополітики	8
1.3. Складові геополітики	9
1.4. Класичні закони геополітики.....	11
1.5. Категорії геополітики	14
1.6. Геополітичні епохи	17
ЛЕКЦІЯ 2. Цивілізаційний підхід до історичного процесу та концепція географічного детермінізму	19
2.1. Основи цивілізаційного підходу до історичного процесу запропоновані О.Шпенглером та А.Тойнбі	19
2.2. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Геродотом, Фукідідом, Гіппократом	21
2.3. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Аристотелем та Цицероном	23
2.4. Основи концепції географічного детермінізму розроблені Ж.Бодуеном, Ш.Монтес'є. Г.Боклем	25
ЛЕКЦІЯ 3. Наукові основи формування світового порядку та парадигми міжнародних відносин	28
3.1. Наукова природа теорії міжнародних відносин	28
3.2. Особливості наукової сутності теорії міжнародних відносин та її місце в суспільних науках	30
3.3. Поняття «соціальний порядок», «політичний порядок» та «порядок у світовій політиці»	32
3.4. Поняття «міжнародний порядок» та «світовий порядок»	35
3.5. Сутність світового правового порядку, його ознаки та функції.....	37
3.6. Право як чинник формування нового світового порядку	38
3.7. Основні фактори, які здійснюють вплив на формування парадигми міжнародних відносин	39

3.8. Тенденції щодо змін парадигми міжнародних відносин в умовах формування нового світового порядку	41
ЛЕКЦІЯ 4. Позичювання держав в геополітичному просторі у контексті їх безпеки та формування багатополюсного світу	43
4.1. Геополітичне позиціювання як фактор національної безпеки	43
4.2. Моделі національної безпеки як результат геополітичного позиціювання інших держав.....	45
4.3. Моделі національної безпеки як результат усвідомлення цивілізаційної ідентичності	47
4.4. Геополітичні ознаки формування нового світового порядку.....	49
4.5. Основні чинники, які визначають динаміку формування нового світового порядку	51
ЧАСТИНА 2 ВПЛИВ НАСЛІДКІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ НА НАЦІОНАЛЬНУ БЕЗПЕКУ	53
ЛЕКЦІЯ 5. Геополітичні інтереси держав та національна безпека України крізь призму формування нового світового порядку	53
5.1. Сутність геополітичних інтересів держав та закономірності їх формування.....	53
5.2. Інтеграційний чинник в геополітичних стратегіях та вплив глобальних проблем на формування геополітичних інтересів	55
5.3. Основні складові геополітичних інтересів держав	58
5.4. Виклики глобальній безпеці та виклики національній безпеці України крізь призму формування нового світового порядку	60
ЛЕКЦІЯ 6. Геополітичний вимір проблеми забезпечення національної безпеки в сучасних умовах	65
6.1. Геополітична та гео економічна складові міжнародних відносин, воєнна глобалізація та глобальний воєнно-стратегічний простір.....	65
6.2. Геополітичний аналіз національної безпеки в умовах формування нового світового порядку	67
6.3. Роль геополітичних, гео економічних та цивілізаційних факторів при забезпеченні національної безпеки	68
6.4. Проблема забезпечення балансу сил та інтересів у світовій політиці у контексті забезпечення національної безпеки	71
ЛЕКЦІЯ 7. Вплив формування нового світового порядку на функціональні спроможності держав	73
7.1. Глобалізація як детермінанта формування нового світового порядку та джерело небезпек для держави.....	73
7.2. Чинники, які визначають стратегічні можливості та функції держав в умовах формування нового світового порядку	74

7.3. Детермінанти трансформації стратегічних можливостей та функції держав в умовах формування нового світового порядку	76
7.4. Наслідки зміни природи міждержавного суперництва у процесі формування нового світового порядку	79
7.5. Вплив ТНК на життєдіяльність держав в умовах формування нового світового порядку	80
ЛЕКЦІЯ 8. Виклики державному суверенітету крізь призму глобалізації та формування нового світового порядку	84
8.1. Основні концепції (підходи) до дослідження перспектив суверенітету держави	84
8.2. Сутність трансформації державного суверенітету та роль наддержавних утворень в його «ерозії»	85
8.3. Двоїстість моделі міжнародних відносин, криза держави добробуту та концепт «економічне громадянство»	88
8.4. Трансформація державного суверенітету у контексті «державо-катализатор діяльності регіонів» та формування транснаціонального ринку	90
8.5. Геокультурний аспект кризи суверенітету та суперечності національного і глобального в правовому полі держави	92
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ТА ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	97

Навчальне видання

СИТНИК Григорій Петрович

ВИКЛИКИ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Курс лекцій

для студентів галузі знань: 25 – Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону, які навчаються спеціальністю: 256 – Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності) за другим освітнім рівнем вищої освіти (магістр)

Видання подається в авторській редакції та надруковано
з оригінал-макета автора

Формат 60×84/8. Ум. друк. арк. 10,5. Наклад 100.
Гарнітура Galibri. Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавець і виготовлювач
ТОВ "САК Лтд"
вул.Володимирська, 7, м. Київ, 01025, Україна
☎ (044) 247-97-72; e-mail: sakprint@ukr.net

Свідотство суб'єкта видавничої справи ДК №6360 від 16.08.2018